

האל"ף-בי"ת כמסגרת מנימוטכנית להרצאה הדקדוקית:
מבוא לחלק ג של "אלמשתמל" לאבו אלפרג' הרון

תוכן העניינים

המבוא	
שיטת עריכת החומר בחלק ג של "משתמל"	1
מאפייני השיטה	2
סוגי מעמד האות במילה	3
בחני הדיון	4
דרך ההרצאה וסגנונה	5
האופי הדידקטי	6
הדגמות מרובות	6.1
הפירוט על דרך המיצוי	6.2
ניתוח חוזר ונשנה	6.3
שינון מונחים והגדרות	6.4
פירוט חוזר של קטגוריות שנתפרטו כבר במקומן	6.5
האופי הפילולוגי-פרשני	7
אקסקורסים	8
הפרספקטיבה הערבית	9
הפלגה בדקדוק הערבי מעבר לנדרש להשוואה עם העברית	9.1
הדיון בחריגים	10
היקפו של חלק ג ב"משתמל"	11
עקרונות כלליים בלשון ובשימושה	12

* את עיקרי הרברים שלהלן הצגתי בפני קבוצת המחקר על "חכמת הלשון העברית וספרותה" במכון ללימודים מתקדמים, האוניברסיטה העברית, ירושלים, בט' בסיון תשמ"ה (7 ביוני 1995). אני מודה כאן לחברי הקבוצה ולאורחיה שהשתתפו בדיון, וביותר לראש הקבוצה, מו"ר פרופ' ד' טנא ז"ל, על הערותיהם המאלפות.

ההשאלה (מג'אז) והפשט (החקיקה): מתי אפשר לפרש בדרך ה"מג'אז"?	12.1
התפתחות שם כללי משם פרטי	12.2
הריבוי של כבוד	12.3
המובהק והנרדף	12.4
הפיאור וההערצה	12.5
עקרונות כלליים בחכמת הלשון	13
עקרונות מתחום ההגה	13.1
הדיגוש הוא סימן להשמטת אות, בייחוד השמטת נו"ן	13.1.1
עקרונות מתחום תורת הצורות	13.2
לתורת השורש	13.2.1
כיצד נקבע אם נשמטה אות מהשורש?	13.2.1.1
במה נדע איזו היא האות הנשמטת?	13.2.1.2
שם הפותח בשתי מ"מין - הראשונה תבניתית והשנייה שורשית	13.2.1.3
הגבול של עקרון חילופי האותיות בשורשים דומים	13.2.1.4
מילה עברית עשויה לבוא בדרך הנטייה הארמית, וצורות דומות בעברית ובארמית עשויות לשמש שימוש שונה	13.2.2
כיצד לקבוע אם שתי צורות קרובות הן צורות משנה של צורה אחת או צורות נפרדות?	13.2.3
כיצד מזהים אות נוספת?	13.2.4
סימן הזיהוי של ה"א סופית נוספת	13.2.4.1
למ"ד תחילית נוספת	13.2.4.2
עקרונות בתחביר	13.3
סיכום	14

המבוא

חלק ג של "אלכתאב אלמשתמל" (להלן: "משתמל") לאבו אלפרג' הרון שרד כמעט במלואו, והוא מחזיק כשליש (1) משרידי החיבור (כ-200 מ-577 הדפים ששרדו מכ"י ב). חלק זה בא אחרי חלקים א רב המכילים את המבוא הכללי ואת החלק על המקור ושם הפעולה.¹

1. לחיאור ראשוני של החיבור ראה: W. Bacher, "Le Grammairien Anonyme de Jérusalem et son Livre", *Revue des Etudes Juives*, xxx (1895), pp. 232-256 (להלן: באכר, "משתמל"). לחלק ג הוא ייחד 13 שורות, ובהן תיאור זעום מאוד. על תוכן החלק השני ראה: א' ממן, "המקור ושם הפעולה בתפיסת אבו אלפרג' הרון", מ' בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים - מוגשים לשלמה מורג, ירושלים התשנ"ז, עמ' 119-149.

חלק ג, שמבנהו ואופיו מיוחדים, כפי שנראה להלן, היה ראוי לכאורה לבוא תחף אחרי המבוא הכללי, כפי שעשה ריב"ג ב"ספר הרקמה"² או לחלופין בסוף החיבור. אבל גם מדקדקים אחרים קבעו את מקומו של הפרק על שימושי אותיות הא"ב באמצע החיבור בלי זיקה מחייבת למה שלפניו או לאחריו. כך נהג, למשל, הפילולוג אבן פארס (המאה העשירית)³ ב"אלצאחבי", "שער האותיות"⁴. אשר ל"משתמל"⁵, ביטויים אחדים מרמזים שהמחבר ניסחו אגב העיון, המחקר וההוראה. אמנם ניכר בעליל שהחיבור נערך על פי תכנית מוגדרת,⁶ אך שרדו בו גם סימני סגנון המעידים על חוסר גיבוש. הנה שלוש דוגמאות:

א. לקראת סוף הפרק העוסק בשימושי האות אל"ף, הביא אבו אלפרג' שתי דוגמאות לזוגות פעלים השווים בשתי אותיות, אחד שניי ואחד שלשי ושאל"ף תחילית יתרה בשלשי על השני: אה"ב / הב(בי); אח"ו (אחותי) / ח"ו. בעת הכתיבה הוסיף שאפשר למצוא זוג שלישי: "ואולי אילו ביקש אדם מלבד שני לשונות אלה לשונות הנוהגים כמותם היה מוצא. יתר על כן, עתה, נראה שיש שלושה מסוגם והם: אביעה חידות (תהלים עח ב) יביעו ידברו (תהלים צד ד) וכיוצא בזה מנטיית לשון הנביעה [...] שאין אל"ף מתקיימת בו חוץ ממקום אחד והוא אבעבועות שהאלף מתקיימת בו וכו'".⁷ בהמשך שוב עלתה על דעתו דוגמה רביעית כדבריו: "יתר על כן, נראה

2. ריב"ג [ספר הרקמה] ("כתאב אללמע") לר' יונה אבן גינאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, מהדורת מ' וילנסקי (תפר"ט), מהדורה שנייה ובה הערות חדשות מעיזבונו של המהדיר, הביאן לדפוס דוד טנא בעצה עם זאב בן-חיים, ירושלים תשכ"ד (להלן: "רקמה") דן בהיבטים שונים של האותיות מיד אחרי שער א שהוא מבוא כללי. ענייני האותיות ב"רקמה" משתרעים על פני שערים ב-ו, ארבעת הראשונים – על עניינים עקרוניים הנוגעים לאותיות: "מוצא האותיות" (ב), מספרי האותיות במילים (ג), הרכבת חלקי הדיבר מן האותיות (ד), "האותיות השרשיות והנוספות" (ה) והפרק החמישי, שהוא הפרק הארוך מכולם וגם הארוך ביותר ב"רקמה" (עמ' מז-קד), הוא על אותיות השימוש.
3. أبو الحسين أحمد بن فارس بن زكريا الرازي، الصاحبى في فقه اللغة العربية ومسائلها وسنن العرب في كلامها، تحرير عمر فاروق الطباع، بيروت: مكتبة المعارف، 1993 (להלן: "אבן פארס" או "אלצאחבי"). לעניין הנידון ראה הקדמת המהדיר (שם), עמ' 7.
4. "באב אלחרוף" – שערים 28–33, עמ' 102–125; למעשה גם השערים 34–35 (עמ' 125–184) העוסקים בשימוש המיליות ערוכים בסדר אל"ף-בי"ת.
5. כתבי-היד של החיבור יכונן להלן: כ"י א = כתבי-יד סנט-פטרסבורג משנת 1112, אוסף פירקוביץ' מס' 2283 (=הספרייה הלאומית, ירושלים, מיקרופילם מס' 5655). כ"י ב = כתבי-יד סנט-פטרסבורג משנת 1332, אוסף פירקוביץ' מס' 2287 (=הספרייה הלאומית, ירושלים, מיקרופילם מס' 56845).
6. סימן לתכנית המוגדרת הן ההפניות הפנימיות, כגון: "וקד קלת פי אלגו אלאל מן הדא אלכתאב פי באב אלמפעול מעה אן הדה אלואו במעני מע" (חלק ג, כ"א, דף 94א). זו הפניה לאחור, וכך הרוכ המכריע של ההפניות ב"משתמל". ההפניות לפנים נדירות ביותר, כגון: "חסב מא איכרה מן בעדה", בדיון בשימושי בי"ת (כ"י ב, דף 119ב).
7. תרגומי המובאות מ"משתמל" וההדגשות במאמר ובמובאות הם שלי – א"מ. לשון פסקה זו

עוד רביעי וכו' אל"ף שרשית בנטיות אחדות, והוא לשון ההתכופות, כגון כי אכף עליו (משלי טז לו) שבו אל"ף מן היסוד כפי שהיא בפעלים אמר ואכל וזולתם, ואינה שרשית בחלק אחר של נטיית לשון זה, כגון כפף נפשי (תהלים נז ז) וזקף כפופים (תהלים קמו ח) יכפה אף (משלי כא יד)⁸

ב. בדיון על שימושי האות ב"ת נאמר שהיא עשויה להתחלף באותיות אחרות. כשהיא תחילית יש בה "שישה סוגים לפי מה שמצאתי עד כה", כלומר עד שעת הכתיבה.⁹

ג. כיוצא בזה: "ואילו הפועל היוצא הבא בהצרכת אות יחס או בלעדיה – מה שיש בידי ממנו כעת הוא חמישה לשונות: מהם לשון עבודה המצריך אות יחס כגון כי עבדו בסגם המה (ירמיה כה יד) אשר עבד כך (ישעיה יד ג) ולא יעבדו בו עוד זרים (ירמיה ל ח) ושאינו מצריך אות יחס כגון ויעבדו מצרים את בני ישראל (שמואל א יג) מעבידים אתם (שמות ו ה)".¹⁰

ביטויים אלו מעידים ש"משתמל" נכתב בעיצומו של מחקר, ואולי אגב ההוראה. גם העובדה שהאפילוג מופיע בסוף חלק ז של "משתמל" (בכ"י ב), ולימים נוסף אחריו חלק ח, מצביעה על ההתפתחות בחיבור.¹¹ בין כך ובין כך מיקום הפרק על האותיות בחלק ג דווקא אינו מחויב מצד מבנה החיבור. ואף שהוא נראה חיבור בפני עצמו, המחבר מפנה אליו כחלק מהחיבור הכולל ("אלג'זא אלג' מן אלמשתמל").

1. שיטת עריכת החומר בחלק ג של "משתמל" רובו המכריע של חלק ("ג'זא") ג – כ-90 אחוזים ממנו – דן באחת עשרה האותיות ה"נקביות" (=אותיות השימוש) א, ב, ה, ו, י, כ, ל, מ, נ, ש, ת על תפקידיהן

במקור הערבי היא: "ולעל לו טלב גיר האתינ אלגתינ ממא יגרי מגראמהא לוגד בל ילוח אלאן תלתה יגרי מגרי מא תקדם, והי אביעה חידות יביעו ידברו וכו' אלי גיר דלך מן תצריף לגה אלנבויע[...]. מן אלף פיה תאבתה אלא פי מוציע ואחד והו אבעכועות אלדי אלאלף פי[ה] תאבתה וכו'" (כ"י ב, דף 110א-ב).

8. ובמקור: "בל קד לאח איצ'א ראבעה אלאלף אצליה פי בעץ' תצריפהא דון בעץ' והי לגה אלאנחנא כקול(ה) כי אכף עליו אלדי אלאלף מן אצלה מתל מא הי כדלך פי אמר ואכל וגירמהא ולא תוגד אצליה פי גירה מן תצריף הדה אללגה נחו כפף נפשי וזקף כפופים יכפה אף" (שם).

9. "ודע שהיא נמצאת במילים ועשויה להמיר אותיות אחרות, וזה בשלושה אופנים: הראשון – בראשי המילים, השני – באמצען, והשלישי בסופן. הסוג הראשון מתחלק לשישה חלקים על פי שמצאתי עד כה". ובמקור: "ואעלם אנהא תוגד פי אלאלפאט' ותנוב מנאב חרוף אכר ודלך יכון עלי צ'רוב ג' א' פי אויל אלאלפאט' ואלתאני פי אוסאטהא ואלג' פי אכרהא אלצ'רב אלאל ינקסם עלי סתה אקסאם חסב מא וגדתה אלי אלאן" (שם, דף 115ב).

10. ובמקור: "פאמא אלדי יתעדי בחרף ובגיר חרף פאלדי חצ'רני מנה אלאן ה' לגאת מנהא לשון עבודה אלמתעדי מנה בחרף נחו כי עבדו בסגם המה אשר עבד כך ולא יעבדו בו עוד זרים ואלג'ר מתעדי בחרף נחו ויעבדו מצרים את בני ישראל מעבידים אתם" (שם, דף 119ב).

11. ראה: באכר, "משתמל", עמ' 253-254. הוא תרגם אפילוג זה.

כשימושיות וכשורשיות; ומיעוטו יוחד לשאר האותיות, ה"זכריות", המשמשות רק כשורשיות. השימושיות נידונות תחילה והשורשיות בסוף, והן ערוכות לפי סדרן באל"ף-בי"ת.¹² התיאור להלן עוסק ברובו באותיות השימוש ומיעוטו באותיות השורש.

לאחר מבוא קצר ייחד אבו אלפרג' לכל אות שער ובכותרתו רשם את שם האות בלבד, כגון "אללאם" (הלמ"ד), "אלמים" (המ"ם), מבלי לציין "שער" או מילה אחרת, ובסך הכול עשרים ושניים שערים. הדיון בכל אות מחולק למספר לא קבוע של "פרקים", וכל אחד מהם פותח במילה "פצל" (פרק). בכל אות מהשימושיות ציין אבו אלפרג' את מעמדה כשהיא בראש המילה, בתוכה ובסופה, באילו היא שורשית ובאילו שימושית, והוא פירט את שימושיה המורפולוגיים והתחביריים בתיבה. באותיות ה"זכריות" ציין אבו אלפרג' בעיקר את חילופיהן עם אותיות אחרות. מוטב להעיר כבר בשלב זה שכל אימת שיינקט כאן לשון "מורפולוגי" או "תחבירי", הכוונה בהם "כל אימת שבזמננו רואים את השימושים שאבו אלפרג' עוסק בהם מורפולוגיים או תחביריים" וכך גם בשאר המונחים המודרניים, ואין ללמוד מהם ששיטת המחשבה והמיון של אבו אלפרג' חופפת את מושגי זמננו.

מבעד לאותיות הרצאה אבו אלפרג' על ענייני דקדוק רבים ואין כמעט סוגיה מן ההגה, מן הצורות ומן התחביר שלא נידונה ברב או כמעט בפרק על האותיות. למשל בשימושי האות מ"ם, הוא פירט את כל משקלי השם ומשקלי שם הפעולה

12. ריב"ג לעומת זאת נקט ב"רקמה" פרק ו (ה) סדר אחר, ע"פ הסימן המנימוטכני שקבע בעצמו, "שלומי אך תבנה". המדקדק הערבי בן המאה העשירית, אבו אלפתח עת'מאן אבן ג'ני, ערך את ספרו "סר צנאעה אלאעראב" ("סוד מלאכת הניקוד/התחביר") (ראה להלן הערה 49) לפי סדר האל"ף-בי"ת המקובל בערבית, בלי הבחנה בין אותיות השימוש לאותיות השורש. גם ב"אלצאחבי", שער האותיות (לעיל הערה 3) ערוך בסדר האל"ף-בי"ת הערבי המקובל. בתולדות ספרות חכמת הלשון העברית ידועות גם שיטות עריכה אחרות של כללי הדקדוק מלבד העריכה על פי הסדר הלוגי והטבעי של העניינים. יש שחכמי הלשון ערכו את חיבוריהם בחרחים, כגון "פרקי אליהו" ("פרקי שירה") לר' אליהו הבחור. ומעניינת שיטת המלבי"ם (ר' מאיר ליבוש) בתיבורו "אילת השחר", שהיא מעין מנימוטכנית. המלבי"ם כתב את "אילת השחר" כמבוא דקדוקי (במובן הרחב של המושג "דקדוק") לפירושו "התורה והמצוה" לחומש ויקרא, וערכו בתר"ג סעיפים כמניין מצוות התורה. "אילת השחר" מנסח בעיקרו של דבר את דקדוקם של חז"ל המשוקע בספרא על ספר ויקרא, בין שניסחוהו במפורש בין שהוא מרומז בדרשויהם, והוא דן בתורת הצורות (כגון סעיף א-ה), בתחביר (כגון סעי' רלו, רמו ועוד) ובעיקר בסמנטיקה (כגון סעיף רג ואילך, ובעצם על כל צעד ושעל גם בסעיפי הצורות והתחביר). אף שתר"ג נראה מספר מנימוטכני, הרי התיבור ערוך לרוב בסדר עניינים הגיוני. ראה: חומש ויקרא עם תרגום אונקלוס וספרא והתורה והמצוה [...], ווארשא תרל"ה, דפים 1-23. וראה גם M. Ladislav, *Biche de l'Aurore: Compendium grammatical de Malbim, Traduction des chapitres 1-20 (règles 1180)*, INALCO, Paris 1997. (עבודת מוסמך, בהדרכת Jacques Dukan).

וכל צורות הבינוני פועל ופעול הפותחים במ"ם, את הייחודים והדקויות שבתורת הצורות שלו, כגון שצורות הבינוני בנויות על יסוד הציווי¹³ מעין "דָּבָר < מְדָבֵר", וכן את כינויי הנושא, המושא והקניין החבורים המסתיימים במ"ם כגון תָּם, תָּם רָכָם, וכיוצא בזה. בכך הקיף פרקים נכבדים מתורתו בתחומי הצורות בפועל ובשם.

2. מאפייני השיטה

בחריות החומר הדקדוקי במחרוזת אותיות האל"ף-בי"ת בולטות תכונות אחדות: האחת – תחומי הלשון (לפי הקטגוריות הנוהגות בימינו) מעורבים זה בזה. דרך משל, וי"ו החיבור וההיפוך נכרכו עם וי"ו כינוי המושא החבור בדיון אחד. לחלופין, תחום אחד מפורז בין סעיפי האותיות השונות. למשל, סוגיית חילופי האותיות נידונה בסעיף נפרד בכל אות ואות. דרך משל, חילופי כ"ף עם אותיות אחרות, כגון חילוף פ < כ, נידונו בשימושי האות כ"ף, החילוף ג < כ נידון פעמיים בדף אחד בחציצה של עניינים אחרים רק משום שהדיון פוצל למיקום הכ"ף במילה, תחילה לשימושי כ"ף תחילית ובכללן חילופי כ"ף באותיות אחרות בעמדה זו ולאחר מכן לשימושי כ"ף מצעית ובכללן חילופי כ"ף באותיות אחרות.¹⁴ תופעה דומה אתה מוצא גם בחילופי ל > ר שנידונה פעמיים באותו עמוד (כ"י א, דף 112ב) בחציצה של עניינים אחרים, פעם בשימושי למ"ד באמצע המילה ("מפלשי עב" [איוב לו טז] > מפרשי) ופעם בשימושיה בסוף המילה ("חבל נביאים" [שמואל א י, י] > חבר). ככלל, חילופי האותיות לא נידונו במרוכז אלא בסקירת האותיות "הזכרים" בסוף חלק ג. כיוצא בזה בסוף הדיון בשימושי בי"ת ציין אבו אלפרג' שבדוגמאות "במו אפל" (תהלים יא, ב), "למו עצתי" (איוב כט, כא) ודומותיהן "מו" נוספת, והרי ממילא אין היא עומדת לעצמה אלא עם בי"ת או למ"ד ומכאן ש"ב + מו = ב". תיאור זה חוזר ונשנה בפירוט גם בשימושי למ"ד (כ"י א, דף 110ב-111א).

כינוי המושא החבור לגוף הנסתר נידון פעמיים, פעם בפרק על שימושי ה"א, ופעם בפרק על שימושי ו"ו, כיוון שאחד הצורנים המשמשים בקטגוריה זו, ה"ו, מורכב משתי אותיות אלה. אגב כך נשנה גם הדיון בצורנים החלופיים לו.

13. על מעמדו של הציווי בתפיסת הקראים במורפולוגיה העברית, ראה: באכר, "משתמל" עמ' 242, הערה 3 והספרות שהוא מביא שם לעניין זה; א' ממן, "המחשבה הדקדוקית בימי הביניים: בין הקראים לרבנים", מחקרים בלשון, ז, (התשנ"ו) עמ' 79-96 (להלן: ממן, המחשבה). לעניין הציווי ראה: שם, עמ' 84-87.

14. "ומן דלך מא ינוב מנאב גימל נחו וכנה [...] (תהלים פ, טז) ומן דלך מא ינוב מנאב אלף נחו יראו עינו כידו (איוב כא, כ) הו במעני אידו [...] ומן דלך מא הו במתאבה בעד נחו כאש גלח (שופטים טז, כב).. וכאמסה מא יכון אצליא נחו כורת ברית (שמות לד, י) [...] ותאניהא אן יכון נאיבא. מנאב חרף נחו וסכרתי [...] (ישעיהו יט, ד) [...] הדה אלכאפאת מאקם גמיל" (כ"י א, דף 105א-ב).

במסגרת ה"א אבו אלפרג' אומר בין היתר: "אך כשגם כינוי הנושא מופיע בצורה, כינוי המושא בא בשני האופנים: 'הו או ו': בקשתיהו ולא מצאתיהו (שיר השירים ה ו) בקשתיהו ולא מצא[תיו] (שיר השירים ג א). בעבר כינוי הנקבה שונה מהזכר בעניין זה: יש שהה"א מתקיימת כגון: 'אש אכלתהו' (יחזקאל טו ה), ויש שהיא נבלעת בתיו, כגון: 'זבעתתו רוח רעה' (שמואל א טז יד), 'כאשר גמלתו' (שמואל א א כד), 'גנבתו סופה' (איוב כא יח) " (כ"י א, דף 78א-ב). ובמסגרת שימושי ו"ו נשנה שוב אותו עניין: "דרך ב: לכינוי מושא חבור בג' חלקי הפועל ציווי, עבר ועתיד: עבר: כינוי חוץ מהמדבר: 'אשר שלחו' (שמות ד כח), ויש שנוספת ה"א על הויו: 'שמחהו' (ירמיה כ טו). וכשהמדבר הוא הנושא הכינוי בשני אופנים: ו' לברה או 'הו: בקשתיהו ולא מצאתיהו (שיר השירים ה ו) " (כ"י ב, דף 171א-ב).

כיצא בזה נידון הצורן כ"ם גם בשימושי כ"ף (כ"י א, דף 105ב) ובשימושי מ"ם (שם, דף 134ב). וה"א סופית אחרי כ"ף כינוי הנוכח (כגון ידכה, עמכה, כמוכה) נידונית פעמיים, פעם במסגרת האות ה"א (שם שם, דף 79א-82ב) ופעם במסגרת האות כ"ף, דף 106א), וכך סעיפים אחרים.

דוגמה אחרת: בשימושי למ"ד נאמר שיש שהיא תחילית אך אין מובנה עיקר אלא מה שאחריה, או להפך שיש להשמיט במובן את מה שצמוד אליה ובוה יש סוגים אחרים: אחד מהם שאין להבין מהמילה שלמ"ד בראשה אלא הלמ"ד לברה ומהשאר יש להתעלם. שנית שאין מובן ללמ"ד אלא לשאר המילה [...]" (שם, דף 110א-111ב). סעיף מעין זה הובא גם בשימושי מ"ם (כ"י ב, דף 197א). כללו של הדבר, מאחר שהדיון ערוך לפי האותיות, כל עניין המשותף לאותיות השימוש בתצורה ובתחביר נידון על פי פרודותיו בהתאם למקום המתאים לו במחרוזת האל"ף-בי"ת.

יתירה מזו: הדיון המשולב בתחומי הלשון מערב באחת את חילופי האותיות שהם בעינינו חילופי הגה עם חילופי האותיות שאינם בעינינו אלא המרות תחביריות, אלו נידונים כשווי ערך בסעיף אחד. אתה מוצא, למשל, שחילוף מ/נ מופיע בשני הזוגות האלה בזה אחר זה: "והסוג השלישי הוא מ"ם במעמד של אות, ומזה מ"ם הבאה במקום בי"ת כגון ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה (יהושע יג ב) שיעורו במחרת הפסח [...] וכגון בגדה אשה מרעה (ירמיה ג כ) מובנו בגדה אשה ברעה [...] ומזה מ"ם הבאה במקום נו"ן כגון והערים המבדלות (יהושע טז ט) אמרו שהוא במקום נבדלות כדי לדמותו אל וכל הנבדל מטמאת גויי (עזרא ו כא) וכן מוף תקברם (הו' ט ו) הוא במקום נוף בהתאם לידוע על שם זה, וכן וכל מחלה (דברי הימים ו כח) הוא במקום נחלה כמו נחלה מכתו (ירמיה י יט) [...]"¹⁵ גם

15. וכמקור: "ואלצירב אלג' אן תכון במנולה חרף פמן דלך מא ינוב מנאב אלבא נחו ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה תקירה במחרת הפסח [...] ונחו בגדה אשה מרעה מע' בגדה

המינוח אינו מועיל להבחנה בין סוגי החילופים כי אותם המונחים – ינוב מנאב או הו מקאם ודומיהם – משמשים כל הקטגוריות לחילוף פונמי, לחילוף מורפמי ולחילוף תחבירי.

לכאורה ייתכן שרק עריכת החומר בסדר אל"ף-בי"ת גרמה לעירוב תחומים זה, אך אפשר בהחלט שההוצאה המשולבת של הדברים אינה בגדר עירוב תחומין אלא לפי ניתוחינו היום, ואילו על פי המחשבה הדקדוקית של אבו אלפרג' אין הבחנה זו ללוונטית והכול עניין אחד.

כללו של הדבר, יחידת הניתוח המוערית בשיטה זו היא האות ולא הצורן. למשל, נ"ו הוא הרכבה של האותיות נ"ו ו"ו, ועל כן הוא נידון פעמיים, גם בשימושי נ"ו ו"ו וגם בשימושי ו"ו, ואין הוא נתפס אפוא כצורן בסיסי אורגני אלא כצירוף אותיות. מבחינה טכנית, השיטה נוחה למחבר הבקי בחומר ואינו זקוק אלא לסימן חיצוני מנחה לעריכתו ולהצגתו. בעריכת החומר על פי הנושא החוקר קורא את הטקסט, מנתח את התופעות הדקדוקיות הנקרות בו, רושם אותן אחת לאחת על כרטסת ולאחר מכן ממיין את הכרטסת לפי קני המדה המתאימים למיון. ואילו בשיטת האל"ף-בי"ת המחבר חוסך את שלב הרישום והמיון, נתלה בסימן חיצוני טכני ויוצק לתוכו את התכנים. במובן זה, דין מבנה חלק האותיות בדקדוק כדין השיטה האנגרמטית במילון או שיטת האל"ף-בי"ת המנימוטכנית הרגילה במילונים.¹⁶ ואכן, בדברי אבן פארס בפתח "שער האותיות", כי ראה שחכמי הלשון הערבית הביאו מקצת האותיות (=אותיות השימוש) במילונים שלהם,¹⁷ אפשר אולי להבין שלא במקרה ערך את דבריו בפרק זה כדרך המילונים, בסדר האל"ף-בי"ת.

ועוד, נראה שהשיטה חשובה למחבר שהדיקטיקה היא נר לרגליו. גם היום מלמדים, למשל, שיש שלושה סוגי נ"ו תחילית: שורשית, של בניין נפעל בעבר או בינוני ושל מדברים עתיד. והמבקש לנתח צורה נתונה הפותחת בנ"ו – שיטה זו מסייעת. ואכן, בהוצאת הדברים פעמים רבות נקודת המוצא לדיון ב"משתמל" היא ההיקרות הממשית בטקסט המקראי. בייחוד כשהצורה סובלת דר-משמעות מורפולוגית, למשל, למ"ד בצורת המקור "למד" יכולה להיות "רוכבת" (כלומר מצטרפת הצטרפות תחבירית ליסוד נתון) אם השורש הוא מ"ד (לשון מדידה), שני

אשה ברעה [...] ומן דלך מא ינוב מנאב גון נחו והערים המבדלות קיל אנה מקאם נבדלות ליכון נטיר וכל הנבדל מטמאת גויי וכדלך מוף תקבורם הו מקאם גוף חסב אלמשוור מן דלך וכדלך וכל מחלה הו מקאם נחלה כק' נחלה מכת"י" (כ"י א, דף 207ב).

16. אבו אלפרג' עצמו נקט את השיטה האנגרמטית בחלק ז של "משתמל" שהוא בעל אופי מילוני. לטיבו של חלק ז ראה ממן, "לדרכו של רב האי גאון במילונו כתאב אלחאווי", בתוך: מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה לכבוד מ"צ קדרי, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 240-242 ו-246-248; וכן "לטיבו של החלק השביעי מן כתאב אלמשתמל לאבו אלפרג' הרוון", פעמים (בדפוס).

17. *ראית فقهاؤنا يذكرون بعض الحروف في كتب الأصول، فذكرنا منها ما ذكرناه على اختصار* ("אלצאחב", עמ' 102).

על פי תפיסתו (ומקביל לשלשי מד"ד לשיטת חיוג), או שורשית אם השורש שלשי, למ"ד (לשון למידה; כ"י א, דף 114ב).

כך למשל הוא מדריך את הלומד כיצד להבחין בין מ"ם שורשית ל"בנויה" (היינו המשמשת כצורן משקל) בזוגות מעין "מתוק/מצוק" ו"מכור/מגור" הנראות לכאורה ממשקל דומה (כ"י ב, דף 191ב), וכן ב"מונה/מונה" (שם, דף 193א). מכאן אפוא הטעם לעריכת פרק בדקדוק על פי אותיות האל"ף-בי"ת, והרי, כפי שראינו, גם אבן ג'נאח ומדקדקים ערביים ייחדו פרק גדול להרצאת הדקדוק בשיטה זו.

עוד ייתכן ששיטה זו נסתייעה משיטת הניתוח לחלקיקים קטנים והרכבתם מחדש (אנליזה-סינתזה) הנהוגת ב"כלאם"¹⁸, ואכן ניכרים ב"משתמל" סימני הרטוריקה וסגנון הדיון של הכלאם.

3. סוגי מעמד האות במילה

מעצם בחירת השיטה אתה למד שהמחבר ביקש למקד את תשומת לב המעיין באותיות המילה, שכן דרך הבנת מעמד האות במילה ניתן להבין הן את תבניתה המורפולוגית, הן את יחסה התחבירי לשכנותיה והן את מובנה המילוני. ואכן אבו אלפרג' בשיטת הניתוח שלו ובתיאור מעמד האות במילה נוקט שלושה מונחים הבאים בדרך כלל ביחס של ניגוד או של השלמה: שורשית ("אצליה"), "בנויה" ("מבנויה"), היינו שייכת למשקל המילה, או "רוכבת" ("ראכבה") כלומר משמשת בתפקיד תחבירי.¹⁹ מונחים אלו משקפים שלושה מעמדים אפשריים לאות. בעל "מאור עין"²⁰ שינק מתורת הנטייה של אבו אלפרג' והרצה עליה ברמה תאורטית, פיתח אותה ואף הוסיף מעמד רביעי, "נעבד", כנראה כדי לפתור את בעיית האות שהיא על גבול השורשית וה"בנויה"²¹. בצד דירוג זה – ושמא מתחתיו – יש לקבוע בהיררכיה של מעמדי האותיות את הקטגוריות "קיימת" ("ת'אבתה") לאות מהותית ו"נוספת" לאות שאין לה כל תפקיד או מובן ופעמים אף "עודפת" ("זאידה לא פאידה להא"), והיפוכה "חסרה", כלומר אות שנשמטה ("מכ'תצרה"). אם נצרף לכאן גם את המעמדות "מקורית" ו"מומרת" (כלומר אות שאינה מקורית בשורש,

18. ראה למשל: Al-Kitāb Al-Muhtawī de Yūsuf Al-Bašīr, Texte, Traduction et Commentaire par George Vajda, Edité par D. R. Blumenthal, Leiden, EJ Brill, 1985 pp. 54; מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, תרגם מערבית מ' שורץ, חלק ראשון, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 164, הערה 12 והספרות שם.

19. ידידי נ' קינברג ז"ל העיר לי בעקבות קריאת טיוטת מאמר זה בקבוצת המחקר (ראה הערת הפתיחה) ש"ראכב" אינו משמש בדקדוק הערבי, ואשר ל"מבני" – מלבד "מבני על אלנצב" ודומיו, סביבה נוקט "מבני" במובן התחבירי: מבני עלי אלמבתדא.

20. ראה: מ' זיסלין (מהדיר), מאור עין, מוסקבה 1990. וסקירה עליו: א' ממן, "מאור עין" ותולדות המחשבה הדקדוקית העברית, לשוננו, נה (התשנ"ד-התשנ"ה), עמ' 153-165.

21. ראה: ממן, המחשבה, עמ' 81-84.

במשקל או בתבנית התחבירית אלא המירה את האות המקורית), ניווכח שמבעד לקביעת מעמד האותיות במילה נוכל להבין את צורתה, את תחבירה ואת מוכנה המילוני. לכן פעמים רבות הוא מתמודד עם השאלה האם אות מסוימת היא "בנויה" (מבניה) או "נוספת" (זאידה). דרך משל, באחד מסעיפי האות מ"ם הוא מעמיד שמונה זוגות שמות השווים בבסיס והשוניים רק בכך שאחד פותח במ"ם ואחד בלעדיה ושאינ ביניהם כל הכולל במוכן: מות / ממות, צולה / מצולה, עברה / מעברה, נגינה / מנגינה, מגורה / ממגורה, שורה / משורה, מרור / ממרור, שבר / משבר.²² לאחר הצגת הרשימה הוא מסביר שאין לקבוע כי מ"ם זו "נוספת" (זאידה) בכנות הזוג השניות אלא "בנויה" (מבניה), ומנגד, אין לומר שהיא "חסרה" (מכ'תצרה) בראשונות – מכאן שהן שקולות במשקלים נפרדים. מה שלא נאמר במפורש בנימוק ושבלעדיו אין להבינו כלל הוא ש"זאיד" ו"מכ'תצר" אינם יכולים להיות תכונות שיטתיות אלא אקראיות.²³

מכל מקום, שאלת מעמד האות עוברת כחוט השני לכל אורכו של חלק ג אף שאין היא מעסיקה אותו באופן בלעדי, כפי שהעסיקה את מנחם ודונש ששאלה זו הייתה להם שאלת יסוד (תרחי משמע), שהרי אבו אלפרג' התכוון לתאר את הלשון תיאור שלם ולא להצטמצם לשאלת האות השורשית ושאינה שורשית.

4. בחני הדיון

העיון במבנה הדיון של מכלול הסעיפים בכל אות ואות מעלה שאבו אלפרג' בנה אותו לאור בחנים ברורים, במתכונת אחידה ואף בסדר פחות או יותר קבוע. להלן נשחזר את השאלות העיקריות שהנחו אותו בבירוריו העיוניים בחומר הלשוני, ונערך אותן ברצף ובסדר המתחייב מן המיון הלוגי של ה"תקסים" (חלוקה):²⁴ האם האות משמשת גם בפועל וגם בשם או מיוחדת לאחד מהם?²⁵ האם היא משמשת גם במעמד תחילי, גם במעמד תוכי וגם במעמד סופי?²⁶ אבו

22. רשימה זו מזכירה רשימות מסורה, וכיוון שאבו אלפרג' עצמו חיבר חיבור מסורה (ראה: אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הורייית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ"ד, בייחוד עמ' 40-43), סביר להניח שהוא עשה שימוש ברשימות מסורה קדומות, שילבן במסגרת ההרצאה הדקדוקית ודן בהן דיון דקדוקי.

23. על השפעת האות במילה ובצירוף (תאוריית ה"עמל"), שאף היא מצטרפת לכאן, דנתי במקום אחר, ואין צורך לשנות את הדברים כאן. ראה: "תאוריית ה'עמל' במחשבה הדקדוקית של אבו אלפרג' הרון" (ספר היובל לגדעון גולדנברג), מסורות, ט-י-יא (תשנ"ז), עמ' 263-274.

24. מונח זה מתברר להלן סעיף 5.

25. כגון: אלואו. אעלם אן אלואו אחד אחרוף אתלי לא יכתן ברכובה עליה אסם דון פעל ולא פעל דון חרף אלמסמי בכאדם בל אלכל משתרך פי דלך" (כ"י ב, דף 169א).

26. כגון: "ואעלם אן אלאלף יכתצר מן אלאלפאט ויכון דלך עלי תלתה אצירב א' פי ואויל אלכלם ואלב' פי אוסאטהא ואלג' פי ואוכרהא פאלצרב אלואל נחו נחנו פשענו (איכה ג, מב)" (כ"י ב, דף 104א).

אלפרג' הסתפק בשלושה מיקומים כלליים אלו ולא נקט פירוט של המיקומים האפשריים במעמד התוכי, כפי שנהג למשל אבן אלפארס, שעל כל אות הוא שאל אם היא מזדמנת בלשון הערבית במעמד של אות ראשונה, שנייה, שלישית, רביעית וכו'. האם היא משמשת כשורשית או כשימושית?²⁷

האם היא מהותית, "קבועה", כלומר נושאת תפקיד בעל משמעות, או נוספת ("זאידה")?²⁸

אם אינה שורשית, האם היא "בנויה" ("מבניה" – בעלת תפקיד צורני) או "רוכבת" ("ראכבה" – בעלת תפקיד תחבירי)?²⁹

האם היא עשויה להתחלף באותיות אחרות?³⁰

האם היא מצטרפת עם אות אחרת או מילה ליצירת צורן או צורה חדשים?³¹

אם היא אות יחס, מה מובניה בהקשרים השונים?³²

באלו שימושים היא דומה לאותיות אחרות ובמה היא שונה?³³

27. כגון: "אלואו [...] וואעלם אנהא אדא וג'דת פי ואויל אלאסמא כאנת עלי צ'רבין א' אן תכון מן אצל אלכלמה ואלאכר אן תכון ראכבה פאלקסם אלאול ישיע פי אסמא אלאלקאב נחו ואיה (בר' לר, כד)..." (כ"י ב, דף 169א).
28. כגון: "אלואו [...] ואלקסם אלב' ינקסם אלי קסמין תכון תאבתה להא מעאני ואלאכר אן תכון זאידה לא מעני להא פאדא כאנת תאבתה כאן להא פואיד מנהא מא יסמא ואו אלאבתדא ואלאסתינאף נחו ומשה היה רעה (שמ' ג א) " (שם, דף 169א). המונחים "ואו אלאבתדא ואלאסתינאף" משמשים במוכּן זה גם בדקדוק הערבי.
29. כגון: "אלואו [...] פי ואויל אלאסמא כאנת עלי צ'רבין א' אן תכון מן אצל אלכלמה ואלאכר אן תכון ראכבה ..." (שם, דף 169א).
30. כגון: "ואמא אלתי פי וטס אלכלמה קאימא מקאם חרף אכר פנחו אלאלף אלתי פי וכצבאים על ההרים למהר (דה"א יב ט) אלאלף פיה מקאם יוד לאן אליחיד צבי" (כ"י ב, דף 107א).
31. כגון: "ואעלם אן אלאסמא אלמצמרה מן חחו אני אנכי [...] אנחנו ונחנו [...] ואתה ואתי ואתם ואתן והוא והיא והם והמה [...] לא ירכב עליה מן גמלה אלי'א' חרפא אלמדכורה פי צדר הדא אלגזו אלא ז' והי אלבא ואלהא ואלואו ואלכאף ואללאם ואלמים ואלשין" (שם, דף 4א).
32. כגון: "פאן הדא אלבאאת מענאהא מעני קולך בסכב דנבה [...] ומתלה בדמי טרהה (וי' יב ד) מענאה בסכב דמי ומתלה בדמך אשר שפכת (יח' כב ד) מענאה בסכב דמך. ומנאה מא יגרי מגרי את פי לגאת א' לשון קנאה נטיר ותקנא רחל באחותה (בר' ל א) ויקנאו בו אחיו (בר' לו יא) [...] ומענאה ותקנא רחל את אחותה ויקנאו אחיו" (כ"י ב, דף 120ב).
33. "ואעלם אן אלנון אנמא תדכל עלי אלאמר מן גמלה צ'רוב אלפעל פיציר בדכולהא עליה פעלא מסתקבלא ותפארק פי באבהא אליוד ואלתאו ותואפק אלאלף מן חית אנה לא ידכל אלא עלי אלאמר לואחד פיציר פעלא מסתקבלא צ'מיר אלג'מאעה פיה גיר ט'אהר כק' אמר אל הכהנים אלדי הוא אמר ליחיד פדככול אלנון עליה צאר מה נאמר לאדני (בר' מד טז). ומתלה אלאלף כק' מה אמר (שמ' ג יג) אלדי צ'מיר אלוואחד פיה מסתחר וליס כדלך חאל אלנון ואלתא מן חית אמכאן אלהאק ואו צ'מיר אלג'מאעה באלפעל אלדי צאר מסתקבלא ליחיד בהמא כק' יאמר נא ישראל (תה' קיח ב) יאמר גאויל ה' (תה' קז ב) למה תאמר יע(קב) (יש' מ כז) ותענו ותאמרו (דב' א מא)".

מהו ניקוד אות השימוש כשהיא במעמד תחילי? האם ניקוד זה קבוע או משתנה? אם הוא משתנה מה גורם לכך? ומה אפשר ללמוד על שימוש האות מן הניקוד?³⁴ כאילו מילים היא נשמטת? רוצה לומר במושגינו: היכן היא צפויה על פי כללי התצורה או התחביר ובכל זאת אינה?³⁵ מובן מאליו שמרכיבי שאלות אלו עשויים להצטרף אלו עם אלו. דרך משל, אפשר לשאול: האם האות הנידונית היא מהותית, כלומר נושאת תפקיד בעל משמעות, או "נוספת" (זאידה) במעמד תחילי, במעמד תוכי ובמעמד סופי?³⁶

5. דרך ההרצאה וסגנונה

במקרים רבים הכללים או ההגדרות באים תחילה ולאחריהן פירוט הדוגמאות, כפי שנהגו אחרים בדורותיו, מה שמזכיר את שיטת ברגשטרסר בדקדוקו למקרא. כך בנויים, למשל, הסעיפים על "למ"ד תחילית שאין המובן בה אלא במה שמצטרף אליה או להפך: שיש להשיט מן המובן את מה שמצטרף אליה וכו'" (כ"י א, דף 110א), על "מ"ם תחילית לא שרשית העלולה להישמט" (כ"י ב, דף 196א) ועל "מ"ם המצטרפת לשמות" (כ"י א, דף 129א).

אבו אלפרג' בוחן את העניין הנידון מקשת רחבה של היבטים. לדוגמה, בשימושי "מ"ם תחילית הביא בין היתר את משקלי הבינוני ומיין אותם על פי צורות היסוד של הציווי שאליהן מצטרפת "מ"ם כדי ליצור בינוני, אחר כך חזר ומיין אותן על פי ניקוד המ"ם, לאחר מכן פירט את משקלי השם ("אוזאן") הפותחים במ"ם ולבסוף שב ומיין אותם על פי ניקוד המ"ם ה"בנויה" ("מבניה").

המבנה הרטורי של "אלמשתמל" עשיר בנוסחאות הנהוגות בספרות ההגות, כגון הנוסחה "ואן קיל/קאל [...] קיל [...]..."³⁷ ו"אלי תרי [...]..."³⁸ סגנון כזה מצוי גם

34. כגון: "ואעלם אנהא (=כלומר למ"ד) אדא רכבת עלי אלאסמא אכתלף נקטהא פמא כאן מנהא ליה עלי חרף ליס מן חרוף איה'ח'עיר' והא אלתעריף מכתצר מן אלאסם גאאת באלתשדיד ואלפתח נחו לבית הנבנה (דה"א כב יח), טוב לגבר (איכה ג כד) וכו'" (כ"י א, דף 111א).

35. כגון: "ואעלם אנה קד יכתצר רכובהא (=רכוב אלבא) עלי אלאסמא וינקסם דלך אלי ג' אקאסם א' אן תכתצר הי פקט ואלמעני יקתציי תבותהא נשיר אתה ירך גוים הורשת (תה' מד ג) מענאה בידך" (כ"י ב, דף 2א, וראה גם כ"י א, דף 130ב).

36. כגון: "ואמא אלדי פי אלתוסט זאידא גיר אצלי פנחו אלאלף אלתי פי ההלכת למואל (נח' יב לח) אדא כאנת במעני מול אלדי תפסירה מקאבלה והדא ונחו אלאלף אלתי פי לא תאסיפון (שמ' ז ז)" (כ"י ב, דף 106ב).

37. כלומר: ואם יאמר (האומר)... ייאמר לו.

38. כלומר: הלא תראה (בתרגום מילולי הנהוג בעברית של ימי הביניים), והוא משמש בפתח הוכחה לטענה, מעין "הראיה ...". הביטוי הערבי עשוי בדמותו של הביטוי הלטיני הקדום *an non videt ut etc.* המשמש בהקשרים דומים. ראה למשל: *Varro on the Latin Language*, with an English translation by R. G. Kent, vol II, Cambridge MA 1951

ספר IX, ראש סעיף XXIV (31)

בחיבורי דקדוק מן התקופה, כגון "אלצאחבי" לאבן פארס.³⁹ ואין צריך לומר שגם בסוגות ספרותיות אחרות רגילות נוסחאות מעין אלו.⁴⁰

בפרקים רבים החומר מוצג בצורה מסתעפת והולכת של מיון בתר מיון המקבילה למעין תרשים זרימה, היא השיטה המכונה "קסמה" או "תקסים" ("חילוק", "חלוקה") בספרות ה"כלאם".⁴¹ ולא רחוק לשער ששיטה שנהגה בסוגה ספרותית אחת תעבור לסוגה ספרותית אחרת, והרי חכם קראי מפורסם, יוסף אלבציר ("הרואה"), בן זמנו של אבו אלפרג', אימץ בחיבוריו התאולוגיים את שיטת ה"כלאם" בגרסת המעתזילה.⁴² נדגים משני סעיפים ב"משתמל", מהשער על וי"ו ושימושיה:

וי"ו מצטרפת לכל חלקי הדיבר.

בראש השמות, שני סוגים:

- (1) שורשית, ביחוד בשמות הפרטיים: ואיה (בראשית לו, כד) ופסי (במדבר יג, ד) ושני (דברי הימים א ו, יג) ושתי (אסתר א, ט)
- (2) לא-שורשית ובה שני סוגים: קבועה או נוספת:
 - (2.1) קבועה במובנים אחדים:
 - (2.1.1) וי"ו הפתיחה והחידוש: ומשה היה רעה (שמות ג, א) והארם ידע (בראשית ד, א)
 - (2.1.2) וי"ו = או: ומקלל אביו ואמו (שמות כא, יז)
 - (2.1.3) וי"ו החיבור, שני סוגים:
 - (2.1.3.1) שהנידון אחד אך יש לו תארים רבים המחוברים זה לזה וגם בזה שני אופנים:
 - (2.1.3.1.1) השם והתואר מחוברים לשם גלוי, כגון: חנון ורחום וצדיק (תהלים קיב, ד) יודע נגן וגבור חיל ואיש מלחמה ונבון דבר ואיש תאר (שמואל א טז יח)
 - (2.1.3.1.2) השם והתואר מחוברים לשם שהושמט, כגון: ותשב תמר ושוממה (שמואל ב יג, כ) שמובנו: ותשב תמר אבלה ושוממה וכיו"ב.

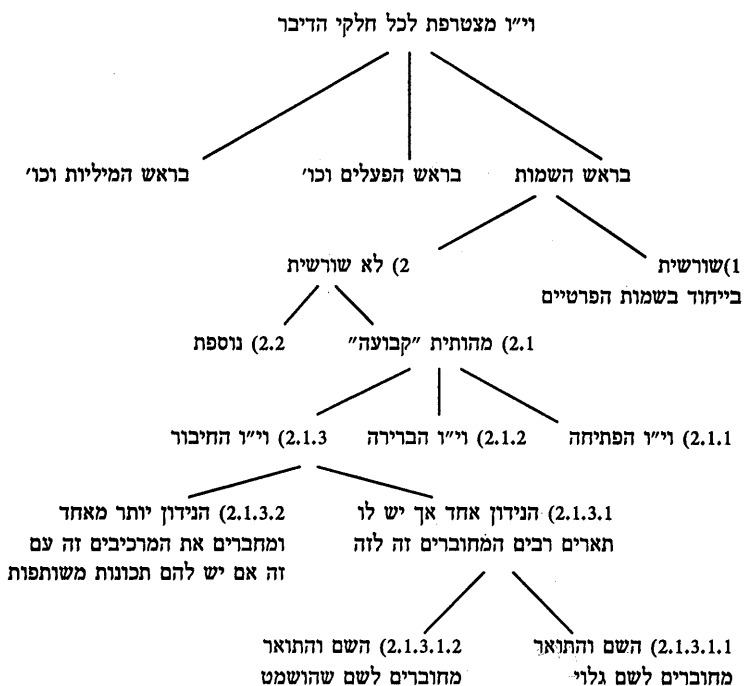
39. עמ' 44, שורה 6-7, עמ' 45, שורה 9-10 ועוד.

40. השווה למשל את "ואם תאמר [...] ויש לומר" הנהוג בספרות הרבנית, כגון בפירוש בעלי התוספות לתלמוד.

41. ראה למשל: Josef van Ess, *Die Erkenntnislehre des Aduddaddin al-Ici*, Wiesbaden: 1966, p. 67-68, 394-396, 773-774 "The logical Structure of Islamic" וכן הו"ל: "The logical Structure of Islamic Theology", G. E. von Grunebaum (ed.), *Logic in Classical Islamic Culture*, Wiesbaden 1970, pp. 21-50 ולעניין ה"תקסים" - עמ' 40-41.

42. ראה: אלכתאב אלמחתוי (לעיל הערה 18), למשל בעמ' 152, 183, ובעצם על כל צעד ושעל. ששיטת ה"תקסים" נהגה גם אצל רב סעדיה גאון הדגימה פרופ' שרה שטרומזה (בהרצאתה במכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית ב-6 ביוני 1995) מהקדמת רס"ג לפירושו לספר תהלים. (מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ו), עמ' יח-כב.

- 2.1.3.2) הנידון יותר מאחד ומחברים את המרכיבים זה עם זה אם יש להם תכונות משותפות, כגון: יונתן וישוי ומלכי שוע (שמואל א יד, מט).
נוספת. (2.2)
בהיצג של תרשים עץ מסתעף, סכמת דיונו של אבו אלפרג' תיראה כך:

ודוגמה נוספת, אף היא סכמטית וב"פרק" אחר משימושי וי"ו:
וי"ו בראש הפועל משני סוגים:

- 1) יש לה משמעות, וגם זה מסוגים שונים:
 - 1.1) היפוך זמן הפועל מעבר לעתיד, כגון: ושמר ה' אלהיך לך (דברים ז', יב)
 - 1.2) גם היפוך וגם חיבור, כגון: ועמד ואמר לא חפצתי (דברים כה, ח). וישב ומשל על כסאו (זכריה ו, יג).
 - 1.3) היפוך זמן הפועל מעתיד לעבר, כגון: ויבא עמלק (שמות יז, ח)
 - 1.4) גם היפוך וגם חיבור, כגון: ויבא ויאכל וישת (מלכים ב' ט, לד). ויעמד ויברך (מלכים א' ח, נה)
 - 1.5) רק לחיבור, משני סוגים:
 - 1.5.1) חיבור עם פועל נסתר, כגון: טוב ויחיל ודומם (איכה ג, כו) שמובנו: טוב יקוה ויחיל. וכן: הוי הוי ונסו (זכריה ב, י). שמובנו: הוי הוי מהרו ונסו.

- 1.5.2) חיבור עם פועל גלוי, עבר עם עבר ועתיד עם עתיד, כגון: איך הלא אכל ושתה (ירמיה כב, טו). יאכלו ענוים וישבעו (תהלים כב, כז).
- 1.6) וי"ו = עד ש, כגון: דבר אל בני ישראל ויסעו (שמות יד, טו).
- 1.7) וי"ו = הפ הערבית, ובו בזמן היא משמשת גם וי"ו ההיפוך, כגון: לא תראה את שור אחיך או שיו נדחים והתעלמת (דברים כב, א); הציווי אינו "לא תראה" אלא "לא תתעלם".
- 1.8) וי"ו = ואם, כגון: ואמרתי לא אזכרנו (ירמיה כ, ט).
- וי"ו = הלוואי (כמו בערבית), כגון: בצלו חמדתי וישבתי (שיר השירים ב, ג).
- 2) אין לה משמעות, כגון: אם תלכי עמי והלכתי (שופטים ד, ח) מובנו: הלכתי; וכן: ויקחו נא חמשה מן הסוסים (מלכים ב ז, כג); כל אלה נוספות אף שאפשר להסבירן כמחוברות אל מילה חסרה.
- כמובן אלו קטעים בלבד מן הדיון הכולל, ולא נרמזו בו שאר שימושי וי"ו בתוככי המילים ובסופן.

6. האופי הדידקטי

האופי הדידקטי של "משתמל" בא לידי ביטוי בכמה תופעות: הדגמות מרובות, פירוט על דרך המיצוי, ניתוח חוזר ונשנה, שינון מונחים והגדרות ופירוט חוזר של קטגוריות שנתפרטו כבר במקומן. הנה דוגמאות אחדות לתופעות אלה.

6.1 הדגמות מרובות

סימן מובהק לסגולתו הדידקטית של "משתמל" הוא ריבוי הדוגמאות אחרי ניסוח הכלל. דרך משל, בסעיף שהוא דן בה"א הנוספת (ל"פיאור") בסוף גוף המדבר בעתיד הביא 13 דוגמאות, ואחריהן – עוד 7 דוגמאות למדברים:

"ומה שהוא מזה בפועל העתיד נאמר על המדבר, כגון 'אמרה לאל סלעי' (תהלים מב, י), 'אספה הצלעה' (מיכה ד, ו), 'ואוכלה ותהי בפי' (יחזקאל ג, ג), 'אערכה לפני' (איוב כג, ד), 'אשמרה לפי מחסום' (תהלים לט, ב), 'אדברה בצר רוחי' (איוב ז, לב), 'אשיחה במר נפשי' (שם), 'אשמחה ואעלצה בך אזמרה שמך עליון' (תהלים ט, ג), 'אקומה נא ואסוכבה בעיר' (שיר השירים ג, ב), 'אבקשה' (שם) וזולתם שהם רבים מכדי להזכירם"⁴³.

בסעיף על העתיד לגופי הנסתר והנוכח שה"א בסופו ("המוארך") הוא נותן 15 דוגמאות כפולות מעין "ויך/ויכה", "ותעש/ותעשה" (שם); בסעיף על השמטת ה"א השאלה (כ"י ב, דף 154ב) הוא מביא 8 דוגמאות; לניקוד כ"ף הרמיון בפתח ודגש אחריה הוא נותן 15 דוגמאות (כ"י א, דף 104א); לשימוש למ"ד במקום מ"ם

43. ובמקור: "ומא כאן מן דלך פי אלפעל אלמסתקבל פיגי לואחד קאיל ען נפסה נחו אמרה לאל סלעי [...] אבקשה אלי גיר דלך. ממא יתחר דכרה (כ"י א, דף 81ב–82א).

השימוש נתן 19 דוגמאות (שם, דף 107ב); לשימוש למ"ד במובן "על" 22 דוגמאות (שם, דף 109א), ובמשקל מפעל נתן 29 דוגמאות.

6.2 הפירוט על דרך המיצוי

מארתו טעם הוא גם מפרט את סוגי המשנה בקטגוריה בדרך המיצוי. למשל כשהוא דן בסוגי המילים שה"א השאלה מצטרפת אליהן, אין הוא מסתפק בניסוח הכללה לומר שהיא עשויה להצטרף לכל חלקי הדיבר אלא הוא מפרט והולך את סוגי המשנה בתחום השם, בתחום הפועל ובתחום המיליות. בדוגמה שלהלן הוא מפרט את סוגי המשנה של השם: שמות הקב"ה, שמות המקור, השמות הדומים למקור, שמות העצם, כינויי הגוף הפרודים, כינויי הרמז, והשמות הפרטיים. בפועל הוא מפרט את זמן העבר וזמן העתיד, ובמיליות – את מילות השלילה ומילות היחס:

- ה התימוה (=ה השאלה), כלומר המביעה רצון להבין ומה שדומה לבקשת ההבנה, מצטרפת לרוב השמות:

- כגון שמות ה' יתעלה, כמאמר הכתוב: "הה' אין בציון" (ירמיהו ח, יט), "האלהים אני להמית ולהחיות" (מלכים ב ה, ז), "האל יעות משפט" (איוב ח, ג), וכיוצא בזה;

- וכגון שמות המקור, כאמרו "האכל אכלנו" (שמואל ב יט, מג), "הגנב רצוח" (ירמיהו ז, ט), "האמר תאמר" (יחזקאל כח, ט), "הבוא נבוא" (בראשית לו, י) וכדומה;

- וכגון השמות הדומים למקור, כמו שנאמר "השלום לו" (בראשית כט, ו), "הטוב לך" (איוב י, ג), "החפץ לה" (שמואל א טו, כב) וכיוצא בזה;

- וכגון שמות העצם, כמו שנאמר "העצב נבזה נפוץ" (ירמיהו כב, כח), "העלה נדף תערוץ" (איוב יג, כה), "הים אני אם תנין" (איוב ז, יב) ודומיהם;

- וכגון כינויי הגוף "האתה ציבא" (שמואל ב ט, ב), "האני אשכיר" (ישעיהו סו, ט), "האנכי הריתי" (במדבר יא, יב), "האתם תריבן לבעל" (שופטים ו, לא), "ההוא אמר" (במדבר כג, יט);

- וכגון כינויי הרמז כאמרו "הזאת העיר" (איכה ב טו), "הזה יבוא אל ביתי" (שמואל א כא, טו), "הלזה תקרא צום" (ישעיהו נח, ה) ודומיהם;

- וכגון השמות הפרטיים בצורה נדירה כמאמר הכתוב "היונתן ימות" (שמואל א יד, מה) ושאר השמות ממוכן זה שהיא מצטרפת אליהם עם שאר חלקי השמות שנוכיר להלן;

- ועוד היא מצטרפת אל הפעלים בעבר ובעתיד:

- העבר כגון "השמע עם" (דברים ד, לג), "השאלתי בן" (מלכים ב ד, לג), "הראית בן אדם" (יחזקאל ח יב, טו יז) ודומיהם;
- והעתיד כגון "היאמר חמר ליוצרו מה תעשה" (ישעיהו מה, ט), "היעשה לו אדם" (ירמיהו טז, כ), "היפלו ולא יקומו" (ירמיהו ח, ד) ודומיהם;
- והיא מצטרפת אל מילות השלילה "הלא אם תיטיב שאת" (בראשית ד, ז), "הלא תענה אבנר" (ש"א כו יד), "האין בבנות אחיך" (שופטים יד, ג), "האין פה נביא" (מלכים א כב, ז), "הלא מעט ימי וחדל" (איוב י, כ) ודומיהן;
- והיא מצטרפת אל המיליות המכונות "משמשות" (כ'ואדם =משרתות), כגון "העל אלה" (ישעיהו נז, ו), "המזן העץ" (בראשית ג, יא), "האל אדוניך" (ישעיהו לו, יב)⁴⁴.

6.3 ניתוח חוזר ונשנה

אבו אלפרג' אף טורח לנתח פעם אחר פעם דוגמאות שהוא מביא אנכ דיונו גם כשהן עצמן הובאו באקראי. למשל בדיון בשימושי האות בי"ת הוא מציין שלפניה יכולות להצטרף שלוש אותיות: ה"א השאלה, ו"ו החיבור ושי"ן. את השי"ן הוא מדגים בין היתר על ידי "שבשפלנו זכר לנו" (תהלים קלו, כג), ומשהביא את הדוגמה הוא נגדר לנתח אותה ניתוח מורפולוגי מפורט: "המילה עם אות השימוש שלה היא 'בשפלנו' כמו 'בשבתינו על סיר הבשר' (שמואל טז, ג) והיא, כלומר שי"ן, במקום 'אשר'. יוצא שהמילה הזאת נצטרפו בה שלושה שמות ואות, שהרי שי"ן היא במוכן 'אשר' שהוא 'שם חסר' ובי"ת היא אות שימוש שמוכנו כאן 'בכך וכך' ו'שפל' הוא שם במשקל 'שבר' נסמך אל שם (=כינוי) המדברים נ"ו".⁴⁵

44. ובמקור: "הא אלתמוה יעני בדלך אלאסתפהאם ומא יגרי מגרי אלאסתפהאם והי תרכב עלי אכתר אלאסמא מן נחו אסמאיה תעלי כק' הה' אין בציון [...] ונחו דלך ומן נחו אסמא אלמצאדר כק' האכל אכלנו ומא יגרי הדא אלמגרי ומן נחו אלאסמא אלגאריה מגרי אלמצאדר כק' השלום לו [...] ומא יגרי הדא אלמגרי ומן נחו אסמא אלגמאד כק' העצב נבוה נפך [...] ומא יגרי הדא אלמגרי ומן נחו אלאסמא אלמצ'מרה האתה ציבא [...] ומן נחו אלמבחהמ כק' הזאת העיר [...] ומא יגרי הדא אלמגרי ומן נחו אסמא אלאלקאב שאדא כק' הינתן ימות אלי גיר דלך מן אלאסמא אלתי תרכב עליהא פי הדא אלמעני מע בקיה אקסאם אסמא אלהא אלתי יאתי דכרהא ותרכב עלי אלאפעאל מאציהא ומסתקבלהא אלמאצי נחו השמע עם [...] ומא יגרי הדא אלמגרי ואלמסתקבל נחו היאמר חמר ליוצרו מה תעשה [...] ואמתאל דלך ותרכב עלי אלפאט' אלנפי הלא אם תיטיב שאת [...] ומא יגרי הדא אלמגרי ותרכב עלי אלחורף אלמסמאה כ'ואדם נחו העל אלה (כ"י ב, דף 9א-10א).
45. ובמקור: "לאן אללפטה בחורפהא יכון בשפלינו מתל בשבתינו על סיר הבשר (שמ' טז ג) והי אעני אלשין מקאם אשר פתכון הדה אללפטי' קד ג'מעת ג' אסמא וחורף פאלשין במעני אשר אסם נאקץ ואלבא חרף פאידתה הונא פי כית וכית ושפל אסם כוון שבר מצ'אף אלי אסם אלמתכלמין ען נפוסהם ואלנון ואלואו אסמהם" (כ"י ב, דף 3ב-4א).

6.4 שינון מונחים והגדרות

סימן נוסף לנטייה הדידקטית של אבו אלפרג' הוא מנהגו לשנון ולשנות שוב ושוב בחינת 'ושיננתם לתלמידיך' את הכללים, את המונחים, את דרך הניתוח ועוד. למשל, כל אימת שהוא מזכיר את מילת הזיקה "אשר" הוא מצמיד לה את תוארה "אסם נאקץ" (=שם חסר), להשגיר על לב הקורא את המונח ואת מעמד "אשר" בין חלקי הדיבר. הנה שלושה מקומות כאלה:

"והשיין במובן אשר הוא שם חסר".⁴⁶

"ומהן מה שרומז אל מאוזכר מאוחר (קטפורי), והכרחי שתבוא אחריו אשר שהוא שם חסר".⁴⁷

"וכך כל שם לא מידוע תבוא אחריו אשר כגון כל איש אשר ימרה את פיך (יהושע א, יח) ואשה אשר ישכב איש אתה (ויקרא טו, יח) וכיוצא בזה, כי אשר היא שם חסר המשמש לוואי לשמות מידעים ולא לבלתי מידעים, כגון האיש אשר לא הלך (תהלים א, א). האיש אשר כלנו (שמואל ב כא, ה)".⁴⁸

6.5 פירוט חוזר של קטגוריות שנתפרטו כבר במקומן

בסיום אחד הפרקים על תפקידי הוי"ו הוא מציין שהקראים מכנים את וי"ו החיבור בכינויים ואו אלאציאפה⁴⁹ או ואו אלנסק, ואילו המדקדקים מכנים אותה לרוב ואו אלעטף. הוא מסביר מדוע הכינוי ואו אלאציאפה עלול להכשיל, ואגב כך הוא חוזר על כללים בסיסיים של הסמיכות והגדרתה: "[...] אבל הסמיכות אינה נוהגת כך כי הפעלים אינם נסמכים אלו לאלו, יתר על כן [הסמיכות נוהגת] בשמות בלא חציצת וי"ו בין שני שמות, כאמרו 'בית ה' (שמואל ב יב, כ), 'עבד אברהם' (בראשית כד, לד), 'יד אהרן' (שמות כט, ט) ודומיהם, וזהו מובן הסמיכות והוא אחד המאפיינים הייחודיים של השמות בניגוד לפעלים, כי הסמיכות מציינת הקניית בעלות וכיוצא בה, וזה לא הגיוני בפעלים [...]".⁵⁰

46. ובמקור: "פאלשין במעני אשר אסם נאקץ" (שם).

47. ובמקור: "ומנהא מא יכון משארא אלי מדכור מן בעד ולא בר מן אן יעקבה אשר אלדי הו אסם נאקץ" (שם, דף 8א).

48. ובמקור: "וכדלך כל אסם נכרה יתבעה אשר נטייר כל איש אשר ימרה את פיך. ואשה אשר ישכב איש אתה. ומא יגרי הדא אלמגרי. לאן אשר אסם נאקץ ינעת בהא אלמעארף דון אלנכראת נחו האיש אשר לא הלך. האיש אשר כלנו" (שם, דף 154א).

49. כלומר צירוף או הסמכת דברים זה לזה, ומכאן שימוש מונח זה ל"סמיכות" תחבירית. גם בראשית הדקדוק הערבי מונח זה לא היה מיוחד לכתחילה למושג הסמיכות התחבירית אלא לחיבור סתם. ראה למשל: ابو الفتح عثمان بن جني، سر صناعة الإعراب، تحرير مصطفى السقا وآخرون، جزء 1، القاهرة 1954، עמ' 138, 140.

50. ובמקור: "פאמא אלאציאפ[ה] פלא תגרי הדא אלמגרי לאן אלאפעאל לא יצאף בעצאהא אלי בעץ' בל אלאסמא מן גיר רכול אלוואו בין אלאסמין כק(ולה) בית ה' עבד אברהם יד אהרן

בניסוח הכלל על ההכרח ששני אברים מחוברים (בוי"ו החיבור) יהיו שותפים בתכונותיהם הדקדוקיות, כגון שאם הראשון שם גם השני צריך להיות שם, הוא פירט את חלקי הדיבר למיניהם:

כלומר אם אחד מהם שם השני יהיה כמוהו, ואם אחד משני הדברים האלה מוסב אל קבוצה (=ריבוי) או אל אחד (=יחיד) יהיה השני כמוהו ושני המשפטים האלו יתפלגו ל[אותן קטגוריות] שהשמות מתפלגין אליהן על חלקיהם השונים, הבינוני הפועל והפעול ומה שמתפרש כך, השמות הפרטיים, שמות העצם וזולתם, ואל [הקטגוריות] שהפעלים מתפלגים אליהן על טיפוסיהם השונים, עבר, עתיד וציווי, שפירושו רב מכדי להביאו ואין זה רצוננו כאן וכבר הזכרנו ממנו הרבה. והחיבור הריהו כפוף לניתוח הפסוקיות בהתאם לו.⁵¹

7. האופי הפילולוגי-פרשני

לא רק שאבו אלפרג' מרבה בדוגמאות אלא הוא גם מנתח ומפרש צורות, כתובים או הקשרים בעייתיים הנקרים באותן דוגמאות, כדרך שנהגו גם המילונאים בדורותיו. דרך משל, בדיון בסוג הרביעי של היידוע, והוא ה"א המצביעה על שם שלא נזכר במפורש אלא במרומז, הביא דוגמאות אחדות. באחת האריך כי נכנס לפירוש הכתוב וההקשר כולו:

וכגון "ופקדתי על האיש ההוא ועל ביתו" (ירמיהו כג, לד), שהרי לא נזכר קודם "איש" שבגינו "האיש" מידוע בה"א ורומז אליו. על כן רצוי להניח שהוא נסתר במובן, כי ראש הפסוק "והנביא והכהן והעם אשר יאמר משא ה'" (שם) לא נקט "יאמרו" כך שיהיה מוסב אל שלושת הנזכרים כמאמר הפסוק שלפניו "וכי ישאלך העם הזה או הנביא או כהן לאמר מה משא ה' ואמרת אליהם" (שם לג), היינו אל השלושה הנזכרים. שיעור הכתוב שאחריו הוא אפוא "והנביא והכהן והעם איזה איש מהם שיאמר משא ה' הנני אפקוד על האיש ההוא ועל ביתו".⁵²

ומא יגרי הדא אלמגרי. פהדא הו מעני אלצ'אפה והו אחד מא יכתן אלסמא דון אלפפעאל לאנהא תמליך ומא יג'רי מגרהא ודלך מסתחיל פי אלפפעאל" (כ"א, דף 92-ב; כ"ב, דף 167ב).

51. ובמקור: "אעני אדא כאן אחדמהא אסמא כאן אלאכר מתלה ואדא כאן אחד הדין אלמרין ראגנע אלי גמאעה או אלי ואחד כאן אלאכר בחסכה ותתפצל האתין אלגמלתין אלי מא תתפצל אליה אלסמא מע אכתלאף אקסאמהא מן כונהא אסמא פאעלין או מפעוליך ומא יקדר תקדיי דלך ואסמא אלקאב וגמאד וגיראה ואלי מא תתפצל אליה אלפפעאל מע תבאין צ'רובהא מן כונהא מאצ'ייה ומסתקבלה ואואמר ממא שרח דלך יכתר וליס הו אלגרין וקד תקדם מנה כתיר ואלעטף פתאבע לתפציל אלגמלתין בחסכה" (כ"א, דף 97ב).
52. ובמקור: "ונחו ופקדתי על האיש ההוא ועל ביתו לאנה לם יתקדם דכר איש פיכון האיש

כשדיבר על היידוע הסוגי שאפשר לזהותו בדרך האלימיניציה, והוא השם המיודע שאינו מוסב אל שם שנזכר לפניו או אחריו ואינו רומז אל שם מפורסם או מכונה, הביא בין היתר את הדוגמאות "ויהי היום ויבאו בני האלהים" (איוב א, ו), "ויהי היום ויעבר אלישע אל שונם" (מלכים ב, ד, ח), "ויהי היום ויבא שמה" (מלכים ב, ד, יא) והעיר שלא צוין קודם על איזה יום מדובר. אך הציע גם אפשרות אחרת, שיום זה היה ידוע לעם והוא הולך ומפרש: "ואשר לנאמר באיוב על עניין זה, הרי כבר אמרו שהוא יום השבת שהיו מתכנסים בו לתפילות וללימודים כי כבר היה רגיל אצלם כך, ואילו הנזכר בסיפור אלישע לא מן הנמנע שהיה לו יום ידוע ובו היה בא אל שונם, וכך אמרו ויהי היום ויצא אל אביו" (מלכים ב, ד, יח) הוא היום הידוע אצלם כי דרך הביטוי קצרה ומוכנו ויהי היום אשר אירע בו כך וכך. זהו מה שאני סובר בה"אין שבראשי התיבות ליידוע, לשאלה ולזולתם".⁵³

במסגרת שימושי הה"א, ציין שכינוי המושא לנסתרים הוא הם, ואגב האורח נזקק לדוגמה "אפאיהם" והפליג בניחוזה:

מדקדק אחד פירש "אמרתי אפאיהם" (דברים לב, כו) [...]א אמרתי [אפזרם] וגזר את המילה מ"פאה", כלומר: "אפזר אותם בפינות העולם".⁵⁴ ויש בזה

אלמערף באלהא משארא אליה פינבגי כונה מצ'מרא פי אלמעני ודלך אן אול אלפסוק והנביא והכהן והעם אשר יאמר משא ה' ולם יקל יאמרו פיכון יעוד אלי אלג' אלמדכורין נסיר מא קאל פי אלפסוק אלדי קבלה וכי ישאלך העם הזה או הנביא או כהן לאמר מה משא ה' ואמרת אליהם יעני אלג' אלמדכורין פתקדיר מעני אלפסוק אלדי יליה ואלנביא ואלאמאם ואלשעב אי רגל מנהם יקול משא ה' פאני אנתקד עלי דלך אלרגל ועלי אלה" (כ"י ב, דף 8א-ב).

ובמקור: "פאמא אלמקול פי איוב מן דלך פקד קיל אנה כאן יום אלסבת פכאן יגתמע פיה ללעבאדאת ואלעלום לאנה קד אהל ענדהם לדלך ואמא אלמדכור פי קצה אלישע פלא ימתנע אן יכון כאן לה יום מערוף יגי פיה אלי שונם וכדלך קול[לה] ויהי היום ויצא אל אביו (מל"ב ד יח) הו אליום אלמערוף ענדהם אן יכון תם לפט' מכתצר ומענאה כאן אליום אלדי חדת פיה כית וכית פהדא מא לאח פי אלהאאת אלתי פי אואיל אלאלפאט לתערפיי ואלאסתפהאם וגיר דלך" (כ"י ב, דף 531א-ב; כ"י א, דף 77א).

נראה שאבו אלפרג' מכוון לרוד בן אברהם אלפאסי, שהביא במילונו: S. L. Skoss, The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible known as Kitāb Jāmi' Al-alfaz (Agron) of David ben Abraham Al-Fāsi the karaite (Tenth century), I-II, New-Haven 1936, 1945 ראה: ערך פ"א, כרך ב, עמ' 444: "ומן דלך קיל אמרתי אפאיהם קלת אבדויהם פי אלג'האח וכי". ואפשר שכיוון אף לחיוב' שהביא את התיבה הנידונית בערך פא"ה (כתאב אלפאעאל ד'ואת חרוף אללין וכתאב אלפאעאל ד'ואת אלמת'לין' לאבי זכריא יחיא בן דאוד אלפאסי אלמערוף בחיוב', מהדורת מוריס יסטרוב, ליידין, בריל, 1897, עמ' 198) ובסמוך לה דוגמאות מנטיות הפועל "הפאה, אפאה, יפאה", אף שלא ביאר ולא תרגם. לא סביר שאבו אלפרג' מכוון לרס"ג כי לפי התאג' הוא תרגם "אתקצ'אהם" (=אשפט אתם), ולפי דרנבורג Oeuvres Complètes de R. Saadia, כרך I, עמ' 303: "אתקצ'אהם" והוא יותר קרוב ללשון פאה, אך הערת דרנבורג (שם, הערה 7) על בירור הגרסה הנכונה של רס"ג מקרבת דווקא את הגזירה השנייה שאבו אלפרג' מעדיף (אפאיהם > אף) לזו של רס"ג. פירושו של הרב י' קאפת,

קושי לשוני, כי בפועל לא יבוא כינוי המושאים הם אלא ם בלבד, כגון "אספרם מחול ירבון" (תהלים קלט, יח), "איסירם כשמע" (הושע ז, יב), "ואנכי אפרם" (הושע ז, יג), "ערף ולא פנים אראם" (ירמיהו יח, יז) ודומיהם. ושיבוא כינוי הם ב"אפאיהם", כדברי מפרש זה, [מחייב צורות משונות, כן] בוודאי לא יאה לומר "אראיהם", "אתניהם" [...] ודומיהם אלא "אראם" (ירמיהו יח, יז), "אתנם" (ישעיהו מז, ו) כמו הדוגמאות שצינו קודם. ואין הם בא ככינוי אלא בשמות הנוטים עם [כינוי קניין] בריבוי כמו שצוין קודם ב"דיהם ורגליהם" (שמות ל, כא) ודומיהם. מתקבל אפוא על הדעת ש"אפאיהם" יסודו "אפאה" והוא כינוי לכעס, וכך יהיו "אף" ו"אפאה" במובן אחד, כמו "אל נולדו להרפא בגת" (דברי הימים א כ, ח) ו"אלה ילדו להרפה" (שמואל ב כא, כב)⁵⁵ וריבוי "אפאה" "אפאים" כדוגמת "מעשה" "מעשים". ובנסמך אל הם בא "אפאיהם" כדוגמת "מעשיהם". ופירושו – "כעסם", כלומר: "אבוא אליהם באף ובחמה".⁵⁶

וראה גם הדוגמה בכ"י א, דף 130ב.

11. אקסקורסים

סטייה מצויה ב"משתמל" היא מסוג האקסקורס ובכללו הזכרת הסברים שכבר ניתנו בפרקים קודמים והסברים שהוצעו מפי אחרים, אך אין דעתו נוחה מהם. אם האקסקורס ארוך יבוא בסופו ביטוי המחזיר את הקורא לעניין הראשון. להלן דוגמאות אחדות:

א. כשהוא דן באל"ף סופית נוספת ("זאידה") הוא דוחה בסתם את הדעה

"פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה", עמ' קנב והערה 20: "אדרק עמהם בדין" והערתו "מלשון פאה שהוא סוף הדבר וקצהו, כלומר אתנהג עמם בדין עד מיצוי" נראה כמין גרסת כלאיים מן "אתקצאהם" ו"אתקצ'אהם", שהן עצמן מפקפקות, וברי כי לא התחשב בממצאי דרנבורג.

55. היחס אף/אפאה דומה ליחס אל/אלה שאין בו אלא ה"א נוספת.

56. ובמקור הערבי: "ואעלם אן בעץ" אהל אלדקדוק פטר אמרתי אפא[יהם] (א) קלת אוא[ויהם] ואכד דלך מן פאה. יעני אבררהם פי גאהת אלעאלם. ויצעב דלך פי אלגה מן חית אן אלפעל לא יגי פיה צ'מיר אלמפעולין הא ומים כל מים פקט נחו אספרם מחול ירבון. איסירם כשמע. ואנכי אפרם. ערף ולא פנים אראם. ואמתאל דלך. פאמא אן יגי אלצ'מיר באלהא ואלמים עלי קול הדא אלקאיל פי אפאיהם פלא בר לא יחסן אן יקאל אראיהם אתניהם [...] ונחוחמא. כל אראם אתנם. חסב מא תקדם מן אלאמתלה. ואנמא יגי אלהא ואלמים צ'מירא פי אלאסמא אלמצ'אפאה אלי גמע חסב מא תקדם מן ידיהם ורגליהם ומא יגרי מגראהמא. ואלאקרב פי אפאיהם אן יכון אצלה אפאה והו אסם ללסכט ויכוון אף ואפאה במעני ואחד. מתל אל נולדו להרפא בגת. [אלה] ילדו להרפה בכתב-היד נפל בלבול בין הצורות ילדו/נולדו אך העיקרון מובן] וגמע אפאה אפאים מתל מעשה מעשים. וענד אלצ'אפאה אליהם גא אפאיהם מתל מעשיהם. ויפסר סכטאתהם יעני אגי באלסכטאת עליהם (כ"י א, דף 78ב–79א).

שב"ינשוא" (ירמיהו י, ה) חלו חילופי ו/א ו/או. הוא מעדיף להסביר שבצורה זו חל שיכול ("תקדים ותאכיר"), ואגב כך הוא מביא דוגמאות רבות לשיכול.

ב. בדיון בשימושי האות ה"א בפרק על ה"א הידיעה הביא אקסקורס ארוך על ארבעת סוגי התמורה בערבית ומקביליהם בעברית, ובסופו הוא אומר כמתנצל:

"זה בשער התמורה בחלק א של ספר זה [...] ומאחר שהוא מכלל חלקי ה"א אני מזכירו במקום זה, אף שכבר צוין בשער התמורה בכיזור נרחב יותר מהיבטים שונים, ומה שדומה לו בתמורת החלק לשלם אמרו 'בארץ מצרים בארץ גשן' (בראשית מז, כז) וכבר נזכר בשער האמור גם כן עם הדגמים האחרים."⁵⁷

ג. במסגרת שימושי ה"א תוכית ציין אבו אלפרג' את ה"א הבאה עם ו"ו ככינוי מושא (הו). ולאחר שהדגים, חזר להדגיש שזה נוהג רק בעתיד ולא בעבר, והפליג לתוך הדיון בצורך המושא עם צורות עבר אף שהוא עצמו אומר שכבר נידון קודם:

וזה בפעלים בעתיד כפי שנוזכר קודם ובניגוד לפעלים בעבר, ואילו כינוי המושא בא בו בוי"ו בלבד כגון "אשר שלחו ה'" (דברים לד, יא), "אשר משחו ה'" (דברי הימים ב כב, ז), "ושמרו כרעה עדרו" (ירמיהו לא, י) וכדומה, וכשאתה רואה בכגון זה ה"א ווי"ו, לרוב הטוב ביותר הוא שלא תקבע שהמילה פועל בעבר אלא ציווי כגון "קום משחחו" (שמואל א טז, יב), "פדעוהו מרדת שחת" (איוב לג, כד), "פרעהו אל תעבר בו" (משלי ד, טו) וכדומה. ואפשר שיבוא בכגון זה באופן יוצא מהכלל פועל בעבר כגון "שמח שמחחו" (ירמיהו כ, טו).⁵⁸

ד. בדיון על שימושי ה"א ציין אבו אלפרג' את ה"א הפיזור ובכללה הציווי לנוכח, שם הרבה בדוגמאות והפליג בדיון במשקלי הציווי השונים ובצורות פרטיות:

ואילו בפעלים זה נחלק לחלקים: הציווי שיסודו במשקל "שמור" בא עם ה"א הפיזור בקמץ כגון "שמרה נפשי" (תהלים פו, ב), "זכרה לי אלהי" (נחמיה ה, יט), "ואכלה מצידי" (בראשית כז, כה), "שפטה משפטי" (איכה ג, נט), "מלכה עלינו" (שופטים ט, ח), חוץ מצורות נדירות שאינן באות במשקל זה ולא כדוגמת מה שבא במשקל "שמע" כגון "אספה לי שבעים איש" (במדבר יא,

57. ובמקור: "דלך פי באב אלכדל [פי אלגזו אלאל] פי הדא אלכתאב [...] ולכונה מן ג'מלה אקסאם אלהא דכרתה פי הדא אלמוציע. ואן כאן קד תקדם דכרה פי באב אלכדל באכתור מן הדא אלשרח מן וג'ה וממא יגרי מגראה פי בדל אלבעץ מן אלגמלה ק' בארץ מצ'ורים] בארץ גשן וקד תקדם דכרה פי אלכאב אלמדכור איצ'א מע מא סואה מן אלאתלה" (י"ב, דף 36ב).

58. ובמקור: "ודלך יכון פי אלפאעאל אלמסתקבלה חסב מא תקדם דון אלפאעאל אלמאצ'יה פאמא צמיר אלמפעול יגי פיה בואו פקט נחו אשר שלחו ה' אשר משחו ה' ושמרו כרעה עדרו ומא יגרי הדא אלמג'רי פמתי ראת פי מתל דלך הא וואו פאלאולי אן לא תגעל ללפטיה עלי אלאלבל פעלא מאצ'יא בל אמרא נטיר קום משחחו פדעוהו מרדת שחת פרעהו אל תעבר בו ומא יגרי הדא אלמג'רי. וקד יגי מתל דלך שאדא פעלא מאצ'יא נחו שמח שמחחו (כ"י א, דף 78א).

(טז), ואולי זה בגלל שינויי אל"ף. ואין חובה ש"ואכלה מצדי" (בראשית כז, יט) יהיה כמוהו בגין האל"ף, כי שינויי אל"ף אינם מטיפוס אחד אלא מטיפוסים אחדים, כפי שכבר ציינתי ב"אסוף" ו"אמור" ו"אחוז" בפרקי האל"ף. ואפשר שיבוא מזה גם כן כרוגמת מה שציווי על משקל "שמע" כגון "מכרה כיום את בכרתך" (בראשית כה, לא) כי הציווי מלשון זו "מכור" והעתיד ממנו "וימכר את בכרתו" (בראשית כה, לג), "וכי ימכר איש" (שמות כא, ז), וזה יוצא דופן. אבל יש אומרים כי זה בא מן "מכר" בדגם "שכב" "שכבה עמי" (בראשית לט, ז). והציווי שיסודו במשקל "שמע" עם ה"א" הפיאור בא בחיריק כגון "שמעה ה' צדק" (תהלים יז, א), "שלחה הנער" (בראשית מג, ח), "שכבה עמי" (בראשית לט, ז) חוץ מיוצאים מהכלל שהרי באו במתכונת אלה שציוויים במשקל "שמור" כמו "קרבה אל נפשי גאלה" (תהלים סט, יט) ויסודו "קרב" כאמרו "קרב אתה ושמע (דברים ה, כד) וכבר נאמר שזה מ"קרוב" בדגם "שמור". ושאר הציוויים זולת שני טיפוסים אלה, כגון "קומה והושיענו" (ירמיהו ב, כז), "שובה יש[ראל]" (הושע יד, ב), "סורה שבה פה" (רות ד, א), "רדה אלי" (בראשית מה, ט), "ספרה נא לי" (מלכים ב ח, ד), וטיפוסי ציווי אחרים.⁵⁹

ה. בשאלת חיבור מילה מיודעת למילה שתומה, נזקק אבו אלפרג' לשאלת חיבור שם מיודע לשם שתום (לכאורה) עם כינוי, כגון: ויבא יהושפט ועמו (דברי הימים ב כ, כה). ומשקבע שהכינוי מיידע את השם, נגרר לדון בשאלה שנוגעת לעניין הכינוי במילים שתומות, אך אין לה דבר עם נושא הדין, וי"ו החיבור:

ואם תאמר: אם השם הסתום נהיה מיודע כשנוסף לו כינוי איך אפשר לחברו עם שם שתום ממש כמו "שנים איש ואשתו" (בראשית ז, ב), "רועה ועדרו" (ירמיהו נא, כג), "אכר וצמדו" (ירמיהו נא, כג), "איש ונערו" (נחמיה ד, טז)

59. ובמקור: "ואמא פי אלאפעאל פינקסם מא כאן מן דלך. פי אלאמר אלדי אצלה עלי וזן שמור יגי מע הא אלתפכים בקמצה נחו שמרה נפשי זכרה לי אלהי. ואכלה מצדי. שפטא משפטא. מלכה עלינו. אלא אלשאד פאנה לא יגי כדלך. ולא מתל מא יגי עלי וזן שמע נחו אספה לי שבעים איש. ולעל דלך מן תגייר אלאלף ולא ילום אן יכון ואכלה מצדי מתלה לאגל אלאלף אד כאן אלאלף לא יגרי תגיירה עלי צירב ואחד בל צירוב חסבמא תקדם פי אסוף ואמור ואחוז פי אקסאם אלאלף. וקד יגי מן דלך איצא עלי מתל מא יגי ממא אמרה עלי וזן שמע נחו מכרה כיום את בכרתך לאן אלאמר מן הדה אללגה מכור ויגי אלמסתקבל וימכר את בכרתו. וכי ימכר איש. ודלך שאד. וקד קיל אן דלך גא מן מכר מתל שכב שכבה עמי ומא כאן פי אלאמר אלדי אצלה עלי וזן שמע מע הא אלתפכים יגי בנקטה נחו שמעה ה' צדק. שלחה הנער. שכבה עמי אלא אלשאד מן דלך פאנה גא עלי מנהאג מא יגי ממא יכון אמרה בוזן שמור נחו קרבה אל נפשי גאלה ואצלה קרב. כק' קרב אתה ושמע. וקד קיל אן דלך מן קרוב מתל שמור ומא סוא הדה אלצירבין מן אלאואמר נפחו קומה והושיענו שובה יש' סורה שבה פה. רדה אלי ספרה נא לי. אלי גיר דלך מן צ[רוב] אלאואמר" (כ"י א, דף 81ב).

ודומיהם, ויש לומר: שהתנאי להפיכת שם סתום עם כינוי לשם מיודע הוא שהכינוי יהיה כינוי למיודע שהוא משיג ממנו את היידוע כדרך הלוואי, כגון "ויאמר אברהם אל עבדו זקן ביתו" (בראשית כד, ב), "ויאמר יצחק אל בנו" (בראשית כז, כ), ודומיהם. ואשר שאלת על אודותיו אינו כך, כי השם המכונה – הכינוי בו מוסב אל סתום, ומוטב לומר שהוא מקנה לו תוספת סיתום מלומר היפך זה, שהסתום בכינוי הידוע משיג מן היידוע. ומה שציינת גם המחובר וגם המחובר אליו סתומים. והסתום שמצאתי מחובר אל מיודע שהוא שם פרטי הוא יוצא דופן כגון "ויצא יהונתן השדה למועד דויד ונער קטן עמו" (שמואל א, כ, לה). אף שסביר שהקנה לו יידוע באמרו "עמו" כי מובנו קרוב למוכן "ונער".⁶⁰

ו. בין הדוגמאות לסטיות מן ההתאם ביידוע בין המתאר למתואר הביא את "גדר הדחוויה" (תהלים סב, ד), אך הוא נמשך לדון גם על היעדר ההתאם בין החלק הראשון של הצירוף בפסוק "כקיר נטווי" לבין זה:

הרי דוגמת הדחוויה] לא תהיה לוואי אלא לשם מיודע, כגון היר החזקה והזרוע הנטויה (דברים ז, יט). היה עדיף אפוא להשמיט את הה"א כדי שיהיה גדר דחוויה כפי שאמר הכתוב קודם לכן כקיר נטווי, שהרי השמיט את כף הדימיזון מן גדר והיה ראוי להיות כגדר דחוויה. אבל חל עליו הכלל מושך עצמו ומושך אחרים ומאחר שנתקיימה הה"א נדמה שהם שני שמות שאחד נסמך לשני כמו חזה התנופה (שמות כט, כז) שוק התרומה (שם) ואילו היה נסמך באמת היה צריך להיות "גדר הדחוויה" דוגמת וגדר אבניו נהרסה (משלי כד, לא).⁶¹

60. ובמקור: "פאן קיל אדא כאן אלסם אלנכרה ענד חצול אלצ'מיר פיה יציר מערפה פכיי גאז עטפה עלי אלנכרה אלמחצ'ה נחו שנים איש ואשתו רועה ועדרו אכר וצמדו איש ונער וזא יגרי הדא אלמגרי. קיל לה אן אלשרט פי חצול אלנכרה באלצ'מיר מערפה כון אלצ'מיר צ'מירא למערף לתכסב מנה אלתערף עלי טריק אלתבע לכונה כדלך נחו ויאמר אברהם אל עבדו זקן ביתו ויאמר יצחק אל בנו. זמא יגרי הדא אלמגרי. ומא סאלת ענה ליס כדלך לאן אלסם אלמצ'מר אלצ'מיר פיה עאידא אלי נכרה פהו באן יכסבה זיאדה תנכיר אחרי ואולי כלאף דלך מא תכתסבה אלנכרה בצ'מיר אלמערפה מן אלתערף. פמא דכרתה אלעאטפה ואלמעטוף עליה נכרתין. וואלי וגרתה מן עטף אלנכרה עלי אלמערפה אלתי הי לקב פהו שאד נחו ויצא יהונתן השדה למועד דויד ונער קטן עמו. מע אנה יקרב אנה קד אכסבה תעריפא בקולה עמו לאן מענאה קריבא מן מעני ונער" (שם, דף 93א; כ"ב, ב, דף 170א). ג' קינברג ז"ל העיר כי לא ברור מדוע כינה אבו אלפרג' וי"ו זו וי"ו אלעטף, כלום ראה את היחס בין שני חלקי הכתוב ויצא יהונתן וכר' כיחס של "חיבור", הרי "ונער קטן עמו" הוא פסוקית מצב.

61. ובמקור: "פאן מתל הדחוויה] לא יכון נעתא אלא לאסם תקדמה מערף נט'יר היד החזקה והזרוע הנטויה פאלאולי אסקאט אלהא ליכון גדר דחוויה כקו' קבלה כקיר נטווי וקד אכתצר כאף אלמתחיל מן גדר וכאן חקה אן יכון כגדר דחוויה. לכנה גא ברסם מושך עצמו ומושך אחרים ומתי תבתת אלהא תכון כאנהמא אסמין אחדהמא מצ'אף אלי אלכר מתל חזה התנופה שוק התרומה ולו כאן מצ'אפא פי אלתחקיק לכאן ינבגי אן יגי גדר הדחוויה נט'יר וגדר אבניו נהרסה" (כ"ב, ב, דף 153א-ב).

ז. בסעיף על אי-היידוע הפורמלי של השמות הפרטיים נזקק לדוגמה החריגה "שבת המנשה" (כגון דברים כט, ז). הוא ניסה ליישב חריגה זו בטענה ששם זה במקורו נגזר משם כללי, כפי שהכתוב מעיד בפירושו: "ויקרא יוסף את שם הבכור מנשה כי נשני אלהים" (בראשית מא, נא). ברם אין הוא מסתפק בכך והוא מפליג לריון במורפולוגיה של המילה. הוא מעיר ש"נְשָׁה" הוא במשקל "כֶּפֶסָה, חֶפְהָ" וצורת הבינוני הצפויה ממנו היא "מנשה" כשם שצורות הבינוני מן "כסה חכה" הן: "המכסה את הקרב" (ויקרא ג, ג) "אשרי המחכה" (דניאל יב, יב) (כ"י א, דף 74א). אף הוא מעלה סברה אחרת שמדובר בתואר שווה ערך ל"המנשי",⁶² ובו ה"א באה כצורך סופי במקום יו"ד היחס, כמקובל ב"משפחת הישוי" (במדבר כו, מז) "[מש]פחת המכירי" (במדבר כו, כט). ובאופן אסוציאטיבי הוא נכנס לדון בשאלת תצורת תארים בתוספת הצורך יו"ד היחס: "ואין לטוען לטעון שהשם שבסופו ה"א בא בתואר ייחוס בדגם עזה העזתי כי שני הדברים מותרים. הרי מן בריעה (במדבר כו, מז) בא בתואר הייחוס משפחת הבריעני] (שם) וכן מן תמנה בא שמשון חתן התמני (שופטים טו, ו) אף שה"א מקבלת לרוב תי"ו בתמורה בתואר הייחוס כשהשם בקמץ, כגון רעה רעתי צרה צרתי ומנשה אינו כך".⁶³

9. הפרספקטיבה הערבית

אבו אלפרג' רואה כמעט כל דבר בדקדוק העברי דרך הפריזמה של הדקדוק הערבי.⁶⁴ עתה נתברר כי אבו אלפרג' אף כתב חלקים מחיבורו על יסוד חיבורי דקדוק ערביים,⁶⁵ בדומה למה שנהג אבן ג'נאח בחיבור חלקים מ"כתאב אללמע".⁶⁶ יתר על כן, לא רק שהוא משווה ענייני דקדוק עבריים לערבית אלא הוא אף בוחן

62. רואה באמת המקבילות "ולחצי שבת המנשה" (יה' א יב), "ולחצי שבת המנשי" (דב' כט ז).

63. ובמקור: "וליס לקאיל [אן] יקול אן אלאסם אלדי אכרה הא יגי פי אלנסב נטייר מא יגי מן עזה העזתי לאן אלאמרין גאיזין. [א]לא תרי אנה גא (כ"י ב, דף 529א גורס בטעות: אנהא) מן בריעה ענד אלנסב משפחת הבריעני] (שם) [וכ]דלך מן [תמנה ג'א] שמשון חתן התמני עלי אן אלהא אנמא תעתאן בתא (כ"י ב, שם, גורס בטעות: בהא) ענד אלנסב אדא כאן אלאסם בקמץ פי אלאכתר נטייר רעה רעתי צרה צרתי ומנשה ליס כדלך" (כ"י א, דף 74א-ב; כ"י ב, דף 529א).

64. ראה עוד לסוגיה זו: "תאוריית העמל' במחשבה הדקדוקית של אבו אלפרג' הרון", (לעיל הערה 23) עמ' 263-274.

65. ראה: נאסר בסל, "החלק הראשון של 'אלכתאב אלמשתמל' לאבו אלפרג' הרון ותלותו בכתאב אלאצול פי אלנחו' לאבן אלסראג'", לשוננו, סא (התשנ"ח), עמ' 191-209. וכן: Nasir Basal, "The Concept of *Ḥāl* in the *Al-Kitāb Al-Mushtamil* of Abū Al-Fārağ Harūn in comparison with Ibn Al-Sarrāğ", *Studies in Memory of Naphtali Kinberg (1948-1997) Israel Oriental Studies*, 19 (1999), pp. 391-408

66. ראה: דן בקר, מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן ג'נאח, תל-איביב תשנ"ט, והמאמרים המוקדמים לחיבור מקיף זה והמפורטים בביבליוגרפיה (שם, עמ' 352), בכותרת "בקר".

צירופים ומשפטים בעברית לאור תרגומם לערבית. מימרה שגורה על פיו היא "אם תתרגם את זה לערבית [...]".⁶⁷ הרי דוגמאות אחדות:

א. וכיוצא בזה מקומות שמשמטיין את הה"א בעוד שהלשון מחייבת אותה. זה רווח בשמות שאינם מתאימים להיות בלתי מיודעים אם יתורגמו ללשון הערבית, כגון שמש [ו]ירח קדרו וכוכבים אספו נגהם (יואל ב, י; ד, טו).⁶⁸

ב. ומהן וי"ו הבאה במובן פ"א בלשון הערבית ושתפקידה גם להפוך את העבר לעתיד כגון:

"לא תראה את שור אחיך או שיו נדחים והתעלמת" (דברים כב, א). הוי"ו ב"והתעלמת" היא במקום פ"א, עם זה שהיא הופכת אותה לעתיד, כי לא מתאים לתרגם אותה לערבית אלא "לא תנטיר תור אביך או שאתה מנדחיין פתתגאפל ענהמא", שכן אין האזהרה חלה על ראייתם נדחים אלא על ההתעלמות מלהשיבם. עניינו אפוא הוא לצוות על השכתם אליו [=אל בעל האברד] ועל שמירתם, כפי שהכתוב מציין אחר כך.⁶⁹

ג. ואם יאמר [האומר]:

אם הוצאת את זה מהכלל מפני שהוא מצוי, האם תוציא גם מקרה שני, והוא חיבור שם לא מיודע לשם עם כינוי קניין משום שמצאנו נחלתך ונלאה (תהלים סח, י) וכן כי אם תעלו לי עלות ומנחותיכם (עמוס ה, כב)? ייאמר לו: כשאתה נוקט "נלאה" בלא ידוע ומחבר אותה אל 'נחלתך' אין ביטוי כזה נאות בערבית וצריך לפרשו בדרך ה"תאוויל" באחד משני אופנים: האחד – שיהיה שיעורו נחלתך הנלאה ובו באה וי"ו במקום ה"א, בדומה לוישנו את טעמו (שמואל א כא, יד). ויכו האחד (שמואל ב יד, ו). כי שניהם במקום וישנה ויכה. והשני – ששיעור מובנו יהיה נחלתך שהיא נלאה, ולדעתי אופן הפירוש הראשון סביר יותר.⁷⁰

67. "אדא תרגמת דלך אלי לגה אלערב".

68. ובמקור: "אלי גיר דלך ממא יגרי הדא אלמגרי ממא יכתצר פיה אלהא ואלעבארה תקתצייהא ודלך יכתר פי אלסמא אלתי לא תחסן פי אללפט אן תורר נכרה אדא תרגמת אלי לגה אלערב נחו שמש [ו]ירח קדרו וכוכבים אספו נגהם" (כ"י ב, דף 154א).

69. ובמקור: "ומנהא מא יכון במעני אלפא פי לגה אלערב ולה חט' פי אלנקל מן אלמצי אלי אלאתקבאל [איצי] נחו לא תראה את שור אחיך או שיו נדחים והתעלמת אלואו פי והתעלמת מקאם פא מע נקלהא לה אלי אלאתקבאל אד לא יחסן אן תתרגמה אלי אלערבי אלא באן תקול לא תנטיר תור אביך או שאתה מנדחיין פתתגאפל ענהמא וליס אלנהי נהיא ען רייתהמא מנדחיין בל נהי ען אלאתגאפל ען רדהמא ומענאה אלומר ברדהמא אליה וחפטיהמא חסב מא דכרה מן בעד" (כ"י א, דף 91ב; כ"י ב, דף 165ב).

70. ובמקור: "פאן קיל אדא כנת קד אסתתנית בהדא לאגל אלוג'דאן פהלא אסתתנית בתאני והו גואו עטף אלנכרה עלי אלמצימר לוג'דאן נחלתך ונלאה וכדלך כי אם תעלו לי עלות ומנחותיכם. קיל לה מתי געלת נלאה נכרה מעטופה עלי נחלתך לם יחסן עבארה דלך פי אלערבי פינכגי אן יתאלו לה בוג'הין אחר אן יכון תקדירה נחלתך הנלאה ויכון אלואו מקאם הא נטייר וישנו את טעמו. ויכו האחד. לאנהמא מקאם וישנה ויכה. ואלב' אן תגעל תקדיר מענאה נחלתך אלתי הי עאגוה וענדי אן אלואל מן אלוג'הין אקרב" (כ"י ב, דף 170א; כ"י א, דף 93ב).

ההסבר הראשון נסמך על החילוף הפונטי ו < ה, והשני – על החילוף התחבירי ו < אשר.

ד. בסעיף המורה שה"א הידיעה אינה מצטרפת לשמות פרטיים ציין אבו אלפרג' גם תכונות תחביריות אחרות של השמות הפרטיים ובהן שאין מסמיכים שם פרטי לשם פרטי אחר, כגון יצחק אברהם, כי שניהם ידועים (=מיודעים) והרי אין מסמיכים אלא שם לא מיודע אל שם מיודע, כגון "עבד אברהם", או לא-מיודע אל לא-מיודע, כגון "עבד איש". כאן הוא מדגיש שזה בניגוד לנוהג מסוים שבערבית: "ואף שהערבים משתמשים בכגון זה בפנייה להבחנה, באמרם "א זיד זיד עמר' [=הוי זיד, זיד-עמר], וכוננתם להבחין זיד אחד מן זיד אחר, אשר על כן הסמיכוהו אל עמר, אין זה נוהג בלשון העברית לא בפנייה ולא בזולתה, לפי המצוי בדינו, ואף שלהלכה היה אפשר לנקוט [מבנה תחבירי זה] בלשון, אף שלא הגיעה לידינו מסורת שימוש לשון כזאת".⁷¹

9.1 הפלגה בדקדוק הערבי מעבר לנדרש להשוואה עם העברית לעתים הפליג אבו אלפרג' לדרך בעניין מענייני הדקדוק הערבי מעבר לנדרש להשוואה עם העברית. נראה שדבר זה קורה לו בדיעבד אם נניח שנגרר אחר ההעתקה או אחר העיבוד מהמקור הערבי שעמד לפניו. לדוגמה:

ודומה לו "וטוב משניהם" (משלי ד, ג) רצוי לתרגמו "ואגוד מנהמא" ולא "וגיד אכתר מנהמא" כי "אכתר" (=יותר) ו"אשד" (=חזק יותר) אינם צריכים למילת "אפעל" [במשקל זה, להבעת היתרון באופן מורפולוגי] אלא שתיהן משתלבות במקום מיוחד כמו "זיד אשד סואדא מן עמר ואכתר חמרה מנה" [=זיד שחור יותר מעומר או אדום יותר ממנו] כי אין ראוי לומר "זיד אסוד מן עמר ואחמר מנה" [הבעת אותו רעיון באופן מורפולוגי] שהרי שניהם שמות במשקל "אפעל", כפי שאומרים "רגל אסוד ואחמר" [=גבר שחור או אדום], כפי שאומרים "רגל עאלם רגל פאצ'ל" [=איש מלומד, איש גומל חסד], שאינם רוצים להביע יתרון, לכן אסוד לומר 'אסוד' ו'אחמר' כשמבקשים להביע יתרון בשחור או באדום, אלא אם רוצים לייחס [אטימולוגית] את "אסוד" ל"סודד" ול"סיאדה" [=אדנות] ואת "אחמר" ל"חמאריה" [=חמוריות] ו"בלאדה" [=טיפשות; כאן הייחוס סמנטי בלבד] או יהא שימוש זה מותר, וכשרוצים להביע יתרון בצבע אומרים "אשד סואדא" [=שחור יותר; מילולית: חזק יותר בשחור] ו"אכתר חמרה" [=אדום יותר; מילולית: רב יותר באדמימות], ואם

71. ובמקור: "ולין כאן אלערב אסתעמלת מתל דלך פי אלנדא לתמייז קקולהם יא זיד זיד עמרו אראדו תמייז זיד מן זיד פאצ'אפוח אלי עמרו פלם יסתעמל דלך פי לגה אלעבראני לא פי נדא ולא פי גירה חסב מא הו מוגוד מענא ואן כאן יגוז כונה מסתעמלא פי אללגה ואן לס ינקל אלינא" (כ"י א, דף 73ב).

כן אין ראוי לומר [אלא] "ואגוד מנהמא" [=טוב משניהם]. וכך השמות הדומים לו שיש לנקוט בהם את [לקסמות היתרון] "אשד" ו"אכתר" במה שנוגע לייתרון בתחום הצבעים וכיוצא בהם כגון "חשך משחור תארם" (איכה ד, ח) – (כ"י ב, דף 204ב).⁷²

הסוגיה הנידונית כאן היא דרך הבעת היתרון (וההפלגה) בעברית ובערבית וממילא הדרך המתאימה לתרגום ביטויים מתחום זה. העברית אינה מציעה דרכי הבעה חופפות לערבית. בערבית התארים הרגילים נשקלים במשקל "אפעל", ובכך הם מביעים את היתרון באופן מורפולוגי. אך יש תארים שאין תצורה זו מתאימה להם, כגון אם הם כבר שקולים במקור במשקל זה מבלי שהם יביעו בכך יתרון, לאלו מצרפים לפנייהם מילים מיוחדות ("אשד" ו"אכתר"), והצירוף מביע את היתרון באופן לקסיקלי (כדרך שנוהגים מלשון חז"ל – בעיקר מלשון האמוראים⁷³ – ואילך לצרף את המילה "יותר" לפני שמות תואר). בעברית המקראית אין צורך לא בתצורה מיוחדת ולא בלקסמה מיוחדת להבעת היתרון. (בשתי הלשונויות נדרשת המילית "מן" לפני האיבר השני של ההשוואה). על כן, יש לתרגם לפי אבו אלפרג' את הצירוף "טוב מן" בדרך המורפולוגית ("אג'וד מן") ולא בדרך לקסיקלית; אלא שכל הדיון בהמשך, בלא הדגמה מן העברית ובלא עימות עם אופני ההבעה העבריים, מאיר את הערבית לבדה, ואין ספק שזו היגדרות יתר אחרי הנושא הערבי ואולי אחרי המקור הערבי שעמד לנגד עיניו.

יש מקומות שניכר בעליל שהוא נגרר אחרי נוסח הכלל שהוא מאמץ ואולי אף מעתיק ממש מהדקדוק הערבי. מקרה מובהק הוא ניסוח הכלל המורפוס־סינטקטי היוצר זיקה בין יידועו או אי יידועו של גרעין פסוק הזיקה לבין היותו סוג של משפט

72. ובמקור הערבי: "ומתלה וטוב משניהם (מש' ד, ג) יבגי אן תקול פיה ואגוד מנהמא ולא תקול וגיד אכתר מנהמא מן חית אן אכתר ואשד יסתגני ענהמא בחרף אפעל ואנמא ידכלאן פי מוצע מכצין כף זיד אשד סואדא מן עמר ואכתר חמרה מנה אד לא יחסן אן תקול זיד אסוד מן עמר ואחמר מנה לאנהמא אסמאן עלי וזן אפעל כקף רגל אסוד ואחמר כמה תקול רגל עאלם רגל פאצל אלדי לים אלגרין' בדלך אלמפאצ'לה פלדלך לא יגוז אן תקול אסוד ואחמר ואנת תריד בה אלפתאצל פי אלסואד ואלחמרה בל אן כאן גרצ'ץ באסוד מן אלסודד ואלטיאדה ואחמר מן אלחמאריה ואלבלאדה ג'או דלך ומתי ארדת אלזיאדה פי אללון קלת אשד סואד ואכתר חמרה ואדא כאן דלך כדלך פלא יחסן אן תקול (! וצ"ל: + אלא) ואגוד מנהמא. וכדלך אלסמא אלגאריה מגראה ותאתי באשד ואכתר פי מא יתעלק באלזיאדה פי אלאלואן ומא יג'רי מגראה נחו חשך משחור תארם (איכה ד ח) (כ"י ב, דף 204ב). הרעיון ש"אחמר" ליתרון נגזר מן "חמאריה", והצירוף "אלבלאדה ואלחמאריה כאנהם קאלוא מא אבלדה ולם יקצדוא אללון" נמצא כבר אצל أبو القاسم عبد الرحمان بن اسحق الزجاجي, كتاب الجمل في النحو, تحرير علي توفيق الحمد, بيروت 1401 ה'–1984 מ', עמ' 101, שורות 11–13 (אני מודה לפרופ' אריה לוי'ן שהפנה אותי למקום זה. אף הוא הוסיף שהביטוי "מא אחמרו" במוכח "איזה חמור גדול הוא ו" קיים עד היום בריאלקטים, בכלל זה בערבית הירושלמית).

73. ראה: מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, סעיף 360, עמ' 193.

"צלה" (סינרטי, מקושר ב"אלדי" לנטיותיה) או משפט "צפה" (אסינרטי, לא מקושר). בערבית הכלל פשוט וחד־משמעי: אם הגרעין מיודע המשפט מקושר ואם אינו מיודע המשפט לא מקושר, אבל בעברית אין כלל זה תופס. והנה בניסוח הכלל בעברית נגרר בטעות אחרי נוסח הכלל בערבית, וזו לשונו: "וכן כל שם בלתי-מיודע שאחריו בא אשר מעין כל איש אשר ימרה את פיך (יהושע א, יח) ואשה אשר ישכב איש אתה (ויקרא טו, יח) וכיו"ב, כי 'אשר' הוא שם חסר המשמש לוואי לשמות המיודעים אך לא לבלתי מיודעים כגון 'האיש אשר לא הלך' (תה' א א), 'האיש אשר כלנו' (ש"ב כא ה)"⁷⁴ בהגדרה זו, התוספת אך לא לבלתי מיודעים אינה הולמת את הנוהג התחבירי בעברית. יתר על כן, דקדוק אבו אלפרג' סותר בתוספת זו את דברי עצמו בפתח המובאה לפני ההכללה. אין ספק אפוא שלפנינו מקרה מובהק של גררא דלישנא אחר נוסח הכלל הערבי.

כיוצא בזה אתה מוצא בהזכרת ענייני התמורה במסגרת הדיון על ה"א הידיעה, שם הוא פותח בארבעת סוגי התמורה המקובלים בערבית, ואפשר לראות בעליל שנקודת המוצא של הדיון היא הערבית: "ודע כי התמורה בלשון הערבית נחלקת לארבעה חלקים: האחד – תמורת החלק לשלם, כגון 'קבצ'ת אלמאל תלת'ה' [=קבלתי את הכסף, שלושה] ו'ראית אולאדך נצפהם' [=ראיתי את ילדיך, את חציים] ו'אכלת אלרגיף נצפה' [=אכלתי את כיכר הלחם, את חציו]. השני – תמורה לראשון, ו[אף] הוא חלק ממנו [כלומר גם זה סוג של תמורת החלק לשלם], ו[אולם בזה] אין התמורה [באה] אלא לביאור"⁷⁵ רק לאחר מכן הוא מביא את המצאי בערבית: "ואשר ראיתי בלשונו שאפשר לדמותו לזה וכיו"⁷⁶ ומאלפים דבריו בחתימת הדיון בסוגיה זו: "ואשר לתמורה [תיקון] שגיאה, דוגמתו בערבית היא 'ראית רג'לא בל פרסא' [=ראיתי איש, לא כי אלא סוס], כאילו [מעיקרא] רצה לומר 'ראית פרסא' [=ראיתי סוס] וטעה ואמר 'רגלא' [=איש] ואחר כך תיקן את עצמו והמירו ב'פרס' [=סוס]. ומעין זה לא יבוא בדיבור האל יתעלה שמו ולא בדיבור צח [=מופתי]"⁷⁷ הנה אפוא אף שאין לסוג התמורה הזה דוגמה בערבית, בכל זאת ציין

74. ובמקור: "וכדלך כל אסם נכרה יתבעה אשר נטייר כל איש אשר ימרה את פיך (יהו' א יח) ואשה אשר ישכב איש אתה (וי' טו יח). ומא יגרי הדא אלמגרי. לאן אשר אסם נאקץ ינעת בהא אלמעארף דין אלנכראת נחו האי ש אשר לא הלך (תה' א א). האי ש אשר כלנו (ש"ב כא ה)" (כ"י ב, דף 154א).

75. ובמקור: "ואעלם אן אלכול פי כלאם אלערב ינקסם אלי ד' אקסאם א כדל אלבעין מן אלכל כקולך] קבצ'ת אלמאל תלת'ה וראית אולאדך נצפהם ואכלת אלרגיף נצפה. פאלב' כדלא מן אלאל והו בעצ'ה ואנמא אלכול מנה ללביאן" (כ"י א, דף 71א–72א; כ"י ב, דף 155א–ב; דף 36ב–37ב).

76. במקור: "ואלדי ראיתה פי לגתנא ממא ימכן געלה משאבהא וכיו"⁷⁶.

77. ובמקור: "ואמא אבדאל אלגלט פמתאלה פי אלערבי ראית רגלא בל פרסא > כאנה אראד יקול ראית פרסא < פגלט באן קאל רגלא תם אבדלה בפרס. ומתל דלך לא יאתי פי כלאם אללה תעי' ולא פי כלאם פציח".

אותו כי נקודת המוצא לדיון היא מסגרת הדיון בדקדוקים הערביים. ואכן מבנה דיון כזה אתה מוצא כבר אצל אלזוג'אגי,⁷⁸ לרבות הדוגמה "ראית רג'לא כל פרסא" שהביא אבו אלפרג' לטיפוס "בדל אלגלט" ("תמורת השגיאה"), ומאלף שגם ההסתייגות שסוג זה של התמורה לא יבוא ברברי האלוהים כבר נמצאה אצל אלזוג'אגי, אלא שהוא אומר שם "לא יבוא בקוראן", ולהוציא הברל זה הניסוח כמעט שווה,⁷⁹ וניכר שאלזוג'אגי שימש מקור לאבו אלפרג'.

יתר על כן, גם בפתח הדיון בסוגי התמורה בעברית לאחר הרצאת הנוהג בערבית הוא אומר במפורש שסוגים אלו נדירים בעברית: "ואשר ראיתי בלשונו שאפשר לדמותו לחלק הנזכר מארבעת החלקים [של התמורה] הוא מועט".⁸⁰ אף על פי כן לא הסתפק במה שיכול להשליך אור על העברית, אלא נגרר להרצות – ושמא להעתיק – את כל החומר הרלוונטי לערבית.⁸¹

10. הדיון בחריגים

בסעיף חיבור מין (מורפולוגי) בשאינו מינו הביא את החריגים דלהלן והסביר אותם: "וחלי וקצף" (קהלת ה, טז) הוא מקרא קצר ושיעורו: וחלי יהיה וקצף ממנו בא וכד'. ההשלמה היא על פי מה שקדם בהקשר.

"ותלך יד בני ישראל הלוך וקשה" (שופטים ד, כד): קשה אינו בינוני (שם לא כן נמצא מחבר מין בשאינו מינו) אלא שם פעולה מעין "צרה", ופירושו בהליכה ובקושי או מקרא קצר: "הלוך הולכה וקשה".

"וילך דויד הלוך וגדול" (דברי הימים א יא, ט): "גדול" צורת מקור כמו "בגדול זרועך" (שמות טו, טז),⁸² או שיש להשלים בינוני פועל: הלוך הולך וגדול" (כ"א א, דף 98ב).

11. היקפו של חלק ג ב"משתמל"

אם נוציא מן הדיון ב"משתמל" את החלקים שאין כיוצא בהם בחיבורי דקדוק של אחרים, כגון את חלק ב העוסק במקור ובשם הפעולה; את חלק ח העוסק בדקדוק

78. ראה לעיל, הערה 72 (מהדורת אלג'יר, 1927, עמ' 25).

79. לשון אלזוג'אגי (שם) היא "ולא יג'רי מת'לה פי אלקראן ולא פי כלאם פציח". השווה ללשון אבו אלפרג' לעיל הערה 77.

80. ובמקור: "ואלדי ראיתה פי לגתנא ממא ימכן געלה משאבהא ללקסם אלמדכור מן גמלה אלד' אקסאם פהו קליל".

81. וראה עוד דוגמה בסיום הסעיף על יידוע שם המספר, שם הוא אומר: ופי גמלה דלך מא יואפק לגה אלערב ופיה מא יכאלף (כ"ב ב, דף 127ב).

82. אבו אלפרג' אינו חושש מן הבעיה התאולוגית המתעוררת מפירושו זה והמניחה כביכול גדילה באלוהות. לניתוח אחר ראה: ש' קוגוט, "הניתן למצוא במקרא צורת 'קט(ו)ל'="קטל"?, לשונו, לד (תש"ל), עמ' 20–24, לעניינו: שם, עמ' 24, סעיף 3, והספרות בהערה 23.

ארמית המקרא ובעצם – בדקדוק משהו עברי-ארמי ואת חלק ז שהוא בעל אופי מילוני, יתברר שאבו אלפרג' כלל את כל הדקדוק בחמישה חלקים בלבד לעומת ארבעים ושישה (או ארבעים וחמישה) שערי "כתאב אללמע" לריב"ג, למשל. בגלל צמצום זה הטיל אבו אלפרג' עומס רב על כל אחד מחמשת החלקים וביותר על חלק ג.

כאמור, חלק זה מרצה את הדקדוק העברי על פי סדר אותיות האל־ף־בי"ת, ברם המחבר שילב בו גם עקרונות וכללים שמקומם הראוי הוא במבוא, וכן הקדים עניינים שלא ידע אם ישלבם בחלקים ד-ו. ויש סוגיות שכבר הופיעו בחלקים א-ב אך נשנו שוב בחלק ג שהרי החזרה והשינון הן מהמאפיינים הקבועים של "משתמל".

שחזורו של חלק א כמעט נשלם, והוא כולל מבוא כללי, עקרונות נטיית הפועל ודיון בסוגיות דקדוק אחרות. חלק ב דן על המקור ושם הפעולה (המקופלים במונח "מצדר" הערבי), חלק ד – על הסמיכות, חלק ה – על זכר ונקבה (למעשה נידונו בו עניינים רבים אחרים), חלק ו הוא מעין פרדיגמה מפורטת של נטיית הליך (טרם נתברר שמו האמתי של חלק ו), חלק ז הוא בעל אופי מילוני וחלק ח עוסק בדקדוק ארמית המקרא.⁸³

הכלל העולה הוא אפוא שכל מה שלא נכלל בחלקים אלו שובץ בחלק ג, בין שיש לו זיקה ישירה לשימושי האותיות בין שהובא אגב האורח וברוך אסוציאטיבית. כך נופח הפרק לממדים מופלגים. לפעמים סבך האסוציאציות מפותל כל כך שהקורא עלול לאבד את קצות חוט השני של הדיון העיקרי. הפרק נתארך גם משום שעצם מבנהו עשוי לזמן עניינים הנוגעים ליותר מאות אחת ומשום כך עשויים להידון יותר מפעם אחת, כגון צורן המורכב משתי אותיות, כפי שראינו למעלה (סעיף 2).

בין יתר העניינים ששולבו בסעיפי הדיון בשימושי האותיות, אך אפשר היה להביאם בפרקים מיוחדים, אפשר למנות, למשל, עיקרים גדולים בחכמת הלשון, אקסקורסים הנוגעים לפרט או לכלל שנידונו לעיל, ההשוואות לערבית או לארמית, הערות מתודיות וכיוצא בזה, ופעמים עניין אחד משולב בתוך עניין שני, והוא עצמו הובא רק דרך אגב באחד מסעיפי שימושי האותיות. היקפו העצום של חלק ג נובע, כאמור, גם מאופיו הכללי של "משתמל" באשר הוא פילולוגי-פרשני, דן בעניינים הנזכרים דרך אגב, משווה (לערבית) או אף נגרר להרצות על הדקדוק הערבי מעבר לנדרש להשוואת לשונות, וכן באשר הוא דידיקטי הוא מפליג בדוגמאות, והתוצאה

83. השווה הסקירה הראשונית של: באכר, "משתמל", עמ' 236-251. ראה גם ההפניות הפנימיות בכ"י ב, דפים 78, 83, 85, 92, 161, 193, 211, 224, 225, 268, 309, 323, 329, 331, 334, 363, 394, 401, 409 (קלופון סיום חלק ד), 469, 482, 507, 550, 555, 529, 517 (קלופון סיום חלק ו), רוב ההפניות הנ"ל הן לחלק א של "משתמל".

היא שאין הוא חסכוני.⁸⁴ די לציין את החזרה האיך-סופית על הביטוי "ומא יג'רי הדא אלמג'ריי" (למשל לעיל סעיף 11 ס"ק ה והערה 60) בסופי ההדגמות אף שבפתחן הוא נוקט את המילית "נחו".
להלן נדגים מן הסוגיות שהובאו דרך אגב, ממילא תובן גם סיבת האריכות המיוחדת של חלק ג.

12. עקרונות כלליים בלשון ובשימושה

כאמור שולבו בחלק ג בצורה אסוציאטיבית ואקראית עניינים רבים שהמקום הראוי להם הוא במבוא לחיבור כולו או בחלק א שלו, בכללם אתה מוצא עקרונות כלליים בחכמת הלשון. להלן דוגמאות אחדות:

12.1 ההשאלה (מג'אז) והפשט (החקיקה): מתי אפשר לפרש בדרך ה"מג'אז"? הפירוש בדרך ההשאלה⁸⁵ אפשרי רק אם הוא עומד כנגד פשט, ואין לבנות השאלה על גבי השאלה אחרת: "ואיני רואה הכרח לפרש את 'בשלם' (מ"א יט כא) 'בשל להם', שכן ייווצר בכך רימוז לאנשים שלא נזכרו בכתוב, וזהו בגדר 'מג'אז', וקביעת מילה במובן של שתי מילים אף היא בגדר 'מג'אז'. יוצא ש[נעניין אחד מתבאר בדרך של] 'מג'אז' על גבי 'מג'אז' מבלי הכרח, וזה אינו מתקבל על הדעת, כי ה'מג'אז' ראוי שיתייחס במישרין אל 'חקיקה' ולא אל 'מג'אז' כמוהו, שאם לא כן ניקלע לשרשור [של מג'אז על גבי מג'אז על גבי מג'אז וכו']".⁸⁶

12.2 התפתחות שם כללי משם פרטי

שם כללי עשוי להתפתח מרוב שימוש לשם פרטי, ובגלל מוצאו הגיזרונני הוא עשוי לקבל סימן מהסימנים המורפולוגיים של השם הכללי, כגון ה"א היידוע הנוהגת בעיקרון רק בשמות הכלליים, למשל: שבט המנשה (דברים ג, יא) וזה בגלל אחד משלושה טעמים, אחד מהם – שהשם הפרטי "מנשה" עצמו נגזר מלכתחילה מן "נשה", שנאמר: "ויקרא יוסף את שם הבכור מנשה כי נשני אלהים" (בראשית מא,

84. וחיסכון הריהו מסימני ההיכר של הניסוח המרעי. ראה למשל: RH Robins, *General*

Linguistics, An Introductory Survey, London 1985 (3), pp. 6, § 1.2.1 III

85. "מג'אז" כולל לא רק מטפורה ואלגוריה אלא כל מה שאינו עולה ממשוטים של המילים וצירופיהן. ראה ח' בן-שמאי, "הקדמת ר' סעדיה גאון לישעיה: מבוא לספרי הנביאים", תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 380-382. ואף שקשה להולמו במונח עברי אחד נקטנו בכל זאת "השאלה".

86. ובמקור הערבי: "ולם תדעני צ'רורה אלי אן אפסר בשלם בשל להם פתכון אשארה אלי אלקום אלג'י[ר] מדכורין לאן דלך מג'אז וגעל אלכלמה במעני כלמתין מג'אז איצא פיצל מגאז מתרבתא עלי מג'אז מן גיר דאעי אלי דלך והדא בעיד לאן אלמג'אז מן חקה אן יתרתב עלי אלחיקה לא עלי מגאז מתלה ואלא אדי אלי אלחסלסל" (כ"א, דף 71 ב, כ"ב, דף 36א).

נא) "ואחר כך נעשה נפוץ ונתרבה שימוש עד שנהג מנהג השמות הפרטיים, ואשר להצטרפות ה"א הידיעה אליו הריהי משום שבמקורו הוא שם נגזר".⁸⁷

12.3 הריבוי של כבוד

השימוש בריבוי של כבוד (pluralis majestatis) אינו מהיסודות אשר הסכימו עליו אנשי הלשון מעיקרא, אלא הוא התפתח במשך הזמן לאחר שהשתמשו בו תחילה אנשים בעלי יכולת עצומה ובעלי מעמד רם.⁸⁸

12.4 המובהק והנדיר

בקביעת היחס בין הצורות המובהקות לצורות הנדירות נדרש אבו אלפרג' לניסוח עיקרון: "ואיני אומר על אות שהיא נוספת במקום אחד אלא אם אני מוצא שהיא נעדרת במקומות מובהקים אחרים בעוד המובן אחד, ואני מסב את הנדיר אל המובהק כנדרש בדרך הלשון".⁸⁹ ובצורה נחרצת וכוללנית יותר הוא אומר שאין להקיש מהצורה ומהמבנה הנדירים ואין להפכם עיקר: "הזר [בתצורה] אין להישען עליו ואין לפנות אליו [לצורך היקש]".⁹⁰

12.5 הפיאור וההערצה

האומנם תוספת ה"א היא לפיאור ("תפכ"ים")? ידוע כבר מדקדוקן של רס"ג שהוא גורס תוספת ה"א בסוף מילה לפיאור.⁹¹ אבו אלפרג' דן בסוגיה ונוקט עמדה שונה, ובכך נראה שהוא בעצם מגיב על דברי רס"ג. וזו לשון אבו אלפרג':

מוטב להניח שאות נורשאת משמעות מאשר להניח שהיא נוספת. הפיאור מובנו הערצה ומימושו בפעלים מיוחדים כך שעושה הפעולה יוסיף עצמה לאחד החיים להבדילו מן האחרים, ולא הגיוני שעניין זה יהיה תלוי בתוספת אות בלשון והיפוכו בהשמטתה.

ואין לטעון שהפיאור וההערצה אינם תלויים בלשון אלא במי שהדיבור מוסב עליו כגון ש"אמרה לאל סלעי" (תהלים מב, י), "אשמחה ואעלצה כך אזמרה

87. ובמקור: "חם אשתה וחתר דכרה פגרי מגרי אלאסם אלקב פרכוב ה"א אלתעריף עליה לכונה פי אלאצל משתקא" (כ"י א, דף 74א).

88. "ויקרב אן דלך לים מן אצל מא תואציע עליה אהל אללגה פי אבתדא אתפאקהם עלי אלכלאם בל ג'ארי מגרי אלאצטלאח מן בעד ללמעני אלדי דכרתה וחצל מתעארפא בין אהל אלאקדאר אלעטימה ואלמנאול אלסניה" (כ"י ב, דף 213א).

89. ובמקור: ואנמא אקול פי אחרף אנה אזיר פי אלמוציע אדא וגדת גירה מן אלמואציע לים פיה אחרף משתהרא ואלמעני פי אלגמיע תאצל פארד אלשאד' אלי אלמשהור חסב מא ינבגי פעלה פי טריקה אללגה (שם, דף 105א-ב).

90. ובמקור: "ואלשאד לא יעול עליה ולא ירגע אליה" (שם, דף 103ב).

91. ראה: א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז, עמ' 142-145.

שמך עליון" (תהלים ט, ג) הן צורות מפוארות משום שהדיבור מוסב אל האלהים, ואילו צורות בלא ה"א תובננה כחוסר פיאור כלפי מי שהדיבור מוסב עליו, כגון "ואמר לכם אין הקיר" (יחזקאל יג, טו), [אם אש]מח בפוך משנאי (איוב לא, כט), שהרי מצאנו דיבור כלפי מי שראוי להערצה בלא ה"א הפיאור כגון "אנכי אשמנח בה'"] (תהלים קד, לד) וכד'. ובדגם השני [=שהפיאור תלוי במדבר] מצאנו: "ואשברה מתלעות עול" (איוב כט יז). "נרדה [א]חרי פלשתים לילה" (שמואל א יד, לו) וכיוצא בזה, אף שמצאנו צורות המסתיימות בה"א לאנשים שאינם ראויים להערצה, כגון: "ונשבירה שבר והשבת ונפתחה בר" (עמוס ח, ה) והרי אמר בכיוצא בו צורה בלא ה"א "ומפל בר נשביר" (עמוס ח, ו).

אף אין לטעון כי ה"א זו מביעה בהכרח חזרה ואינטנסיביות של הפעולה, וההפך – בלעדיה, כי שתי הצורות קיימות בשני המובנים. דבר זה נכון במקומות מיוחדים כמו גונב-גנב, סובל-סבל, שובר-משפר, דובר-מדבר וכיוצא בזה. שהרי "גונב" הוא מי שגונב פעם אחת ואילו "גנב" הוא הידוע כמי שגנב פעמים רבות, וכך "סובל" ו"סבל", אף שמצאנו גם הפך זה, שאדם אחד יכול בשני הכינויים, כגון "כי ימצא איש גונב נפש מאחיו מבני ישראל) והתעמר בו ומכרו ומת הגנב ההוא" (דב' כד ז). ולא מן הנמנע שזה יוצא מהכלל שאין להקיש ממנו. [...]

ואכן הפועל הנוטה מ"גונב" מתאים למוכן הנוכח, כפי שנאמר על יעקב "ויגנב יעקב את לב לבן הא[רמין]" (בראשית לא, כ) והרי פעולה זו לא נשנתה ואירעה לראשונה; ולהפך, באבשלום נאמר "ויגנב אבשלום את לב אנשי ישראל]" (שמואל ב טו, ו), משום שהוא עשה פעולה זו ושנה אותה הרבה עם אנשים רבים, קרוב ל"גנב" שהוא "מגנב", דגוש כמוהו. הרי על נביאי השקר נאמר "מגנבי דברי" (ירמיהו כג, ל) כשהרבו לעשות זאת וכשנודעו בכך, בדומה ל"ומכתבים עמל כתבו" (ישעיהו י, א); הרי לא נאמר עליהם וכותבים עמל כתבו. וזה נוהג כמו "כ'אבו-כ'באו" (=אופה פעם אחת לעומת האופה שמקצועו בכך) ו"חאמל-חמאל" (=נושא לעומת סבל) בערבית.

אף אין לטעון שקיום ה"א סופית עושה את הדיבור צח והיעדרה עושה אותו גס, שהרי מצאנו את שני הטיפוסים בפיו של דובר אחד גם בדיבור ה' וגם בלשון בני אדם.

[...] הטוב ביותר אפוא הוא לומר שאנשי הלשון נקטו בדיבורם את שתי הצורות, פעם בקיום ה"א סופית ופעם בשימוטה, כטוב בעיני הדובר. ואף שהצורה בלי ה"א עיקר, נוקטים גם את הצורה בהא, מתוך הנחה שזה מותר וגם נאה. ואם ירצה אדם לכנות ה"א זאת ה"א הפיאור [...] (כאן הטקסט משובש וחסר).

ויש שמוסיפים ה"א תוכית בשם פרטי של אדם שמלכתחילה אין לו כבוד או עצמה, כגון ה"א שנוספה על אברם ונהיה אברהם. ולא תוספת ה"א היא הקובעת זאת [היינו: תוספת הכבוד והעצמה], שהרי היא באה גם ב"כלהם" וב"כלהנה" שאינן מביעות כל עצמה, אלא הגורם לכך הוא שה' יתברך גזר לו (=לאברהם אבינו) עליו השלום שם זה מ"אב המון גויים" (בראשית יז, ד) ואכן בכך הוא הוסיף לו כבוד ויקר" (כ"י א, דף 82ב-84א).⁹²

13. עקרונות כלליים בחכמת הלשון

13.1 עקרונות מתחום ההגה

אבו אלפרג' נזקק בחלק ג גם לעקרונות כלליים מתורת ההגה, מתורת הצורות ומן התחביר. בכך, כאמור, הוא תולה בחלק זה את מרב כללי הדקדוק האפשריים. הרי דוגמה מתחום ההגה:

13.1.1 הדיגוש הוא סימן להשמטת אות, בייחוד השמטת נו"ן

"והטענה שהשמטת נו"ן אחרי אית"ן אינה קובעת שאינה נשמטת בזולתן. יתר על כן, זה גם סביר וגם מצוי, אף שהטוב ביותר בהשמט שתהיה האות הדיגושה הוא שתישמט סמוך לה אות אחרת, כי הדיגוש הוא סימן ההשמט לרוב ובייחוד בנו"ן הנשמטת, אף שמצאנו השמט בלא דיגוש".⁹³

אבו אלפרג' הכיר כאן בעיקרון פונולוגי בסיסי וחשוב שעמד ביסוד תורתו של חיוג' ושמנחם ובני דורו לא עמדו עליו, ועם זה הוא לא אימץ גם את תורת הצורות שבנה חיוג' על עיקרון זה.

13.2 עקרונות מתחום תורת הצורות

להלן דוגמאות מתחום תורת הצורות, אף הן מקומן הראוי הוא במבוא או בחלק א, ובפועל הובאו בחלק ג.

13.2.1 לתורת השורש

13.2.1.1 כיצד נקבע אם נשמטה אות מהשורש?

אבו אלפרג', לעומת מנחם בן סרוק למשל, אינו גורס שאות שאינה מופיעה בכל הנטיות אינה שורשית שכן לדידו "לשון נטירה הנו"ן משרשו כמו שנאמר 'הינטר לעולם' (יר' ג ה) [...] לשון נטישה הנו"ן משרשו כמו שנאמר 'תשמטנה ונטשתה'.

92. המקור הערבי מופיע כנספח בסוף המאמר.

93. ובמקור: "ויקיל [צ"ל: ואלקול] אנה יכתצר פי חרוף אלינית ליסה קטע עלי אנה לא יכתצר פי טואהא בל דלך מתחמל ומוגוד ואן כאן אלאולי פי אלאכתצאר כון אחרף אלמשדד הו אלדי יכתצר עקיבה חרף אכר אד אלתשדיד אמארה אלאכתצאר עלי אלאכתר ודלך יכתץ אלנון אלמכתצרה ואן כאן קד יוגד אלאכתצאר בגיר תשדיד" (כ"י ב, דף 103ב-104א).

(שמ' כג יא)⁹⁴. ובהכללה הוא קובע בראש אותו סעיף כי "האות השורשית הנשמטת במובהק בנטיית הפועל היא נו"ן"⁹⁵.

13.2.1.2 במה נדע איזו היא האות הנשמטת?

כשלפנינו שני שורשים דומים המביעים מובן אחד, כיצד נקבע אם צורה מקוצרת מתייחסת אל השורש האחד או אל השני?

לשון נדיפה – הנו"ן משורשו כמו שנאמר "כהנדוף עשן תנדוף" (תהלים סח, ג), "ייבש נדף" (ישעיהו יט, ז), "קקש נדף" (ישעיהו מא, ב), "העלה נדף" (איוב יג, כה); ויש שהיא נשמטת ממנו, כאמרו "אל ידפנו לא איש" (איוב לב, יג). ואם ישאל שואל: האם לא ה"א נשמטה מן "ידפנו" ולא נו"ן, שהרי גם ה"א משורש לשון זה, כמו שנאמר "ואם בשנאה יהדפנו" (במדבר לה, כ), "והות רשעים יהדוף" (משלי י, ג)? ייאמר לו: אף אם ה"א נמצאת בשורש חלק מנטיית לשון זה, סביר יותר ש"ידפנו" נו"ן משורשו ולא ה"א משני טעמים:
א. לשון זה ידוע יותר בנו"ן מאשר בה"א,
ב. נו"ן נשמטת יותר משאר האותיות האחרות.⁹⁶

לפי זה, נו"ן בפעלים אלה ואחרים שורשית אף שהיא נשמטת, ואף שלכאורה היה אפשר לחשוב גם על ההפך, שהיא לא שורשית ונוספה ("זיאדה"), מה שקובע הוא תצורת הרוב לעומת תצורת המיעוט. וצורות מסופקות יש לייחס לצורת הרוב, אך אין זה עניין פשוט כל עיקר, שהרי יש ששתי לשונות דומות אחת בנו"ן ואחת בלעדיה מהוות שורשים נפרדים, ובלשון אבו אלפרג':

יש לשונות אחדים שכל אחד מהם נוהג על פי שני טיפוסים: אחד שהנו"ן משורשו, בין שהיא מתקיימת בו בין שהיא נשמטת ממנו, ובו עצמו שני גילויים: אחד שהנו"ן בו במובהק והשני – להיפך, והטיפוס השני שאין בו נו"ן שורשית, כגון לשון "הכליה והאברון", כפי שנאמר "ונבקה רוח מצרים" (ישעיהו יט, ג) – נו"ן משורשו כמו עי"ן של "עתקה" והוא המיעוט בלשון זה

94. במקור: "לשון נטירה אלנון מן אצלה כקו' הינטר לעולם (יר' ג ה) [...] ומנהא לשון נטישה אלנון מן אצלה כקו' תשמטנה ונטשה (שמ' כג יא)" (כ"י א 137א, כ"י ב 214א).

95. במקור: "אשהר אלחרוף אלאצליה פי אלאכתצאר מן תצריף אלאפעאל אלנון" (כ"י ב 213ב).

96. "ומנהא לשון נדיפה אלנון מן אצלה כקו' כהנדוף עשן תנדוף יבש נדף קקש נדף העלה נדף וקד יכתצר מנה כקו' אל ידפנו לא איש פאן קיל אלא כאן אלהא מכתצר מן ידפנו לא אלנון אד אלהא מן אצל הדה אללגה איצ'א כקו' ואם בשנאה יהדפנו והות רשעים יהדוף קיל לה ואן כאנת אלהא איצ'א חוגב אצליה פי בעץ' תצריף הדה אללגה פאנה יקרב אן ידפנו אלנון מן אצלה לא אלהא לוגהין א' אשתהאר הדה אללגה באלנון אכתר מן אלהא ואלאכר אכתצאן אלנון באלאכתצאר אויד מן גיראה מן אחרוף" (כ"י ב, דף 214א-ב).

ואילו מובהקו בלא נו"ן כאמרו "הבוק תבוק הארץ" (ישעיהו כד, ג), "בוקק הארץ" (ישעיהו כד, א) [...] "בוקה ומבוקה" (נחום ב, יא) [...] ולשונות אחרים.⁹⁷

מעין זוג זה גם נקף/הקיף גם [...] נשב/ישב ועוד. בעיית המעמד הכפול של נו"ן מתעוררת אפוא בצורות המתאימות לבניין קל שלנו, ואילו באלה המתאימות לבניין הפעיל בעיית נו"ן לכאורה אינה קיימת כי דרך קבע היא חסרה. ואשר לדיגוש בדגם זה, אף שלהלכה הוא מייצג את חסרה, אבו אלפרג' הבין אותו תבניתי שהרי הוא מסווגו כדרך נטייה לעצמה. ועוד, גם האות הנכפלת במה שאנו מכנים גזרת הכפולים – אבו אלפרג' אומר עליה שהיא שורשית, אמנם אין הוא אומר במפורש שהשורש שלישי, אך אפשר שכך יש להבין בדבריו: "ודע שהמ"מין שבסופי המילים הן מחמישה סוגים: האחד – מ"ם שרשית מעין מ"ם (סופית) של עירום, ערום, מכלים, מעלים, שמם, זמם ודומיהם".⁹⁸

מתקבל על הדעת שהעיקרון של שורשיות האות האחרונה בכפולים והעיקרון של זיקת המכפל אל עיצור שנשמט – שלא היו נחלתם של מנחם ובני דורו – שאולים מתורת חיוג', אך אבו אלפרג' לא אימץ את תורת חיוג' בכליותה.

13.2.1.3 שם הפותח בשתי מ"מים – הראשונה תבניתית והשנייה שורשית
 "נדיר למצוא שם בעל שתי מ"מין תבניתיות, שכן ידוע כי שם שבו שתי מ"ם שאין אחת מהן מלת יחס, מ"ם הראשונה תבניתית והשנייה שרשית, כגון 'ממכר' (וי' כה כה), 'ממשח' (יח' כח, יד), ודומיהן. ומצאתי רק שם אחד יוצא מכלל זה בשתי מ"מין תבניתיות והוא 'נהרסו ממגרות' (יואל א, יז)."⁹⁹

97. "ואעלם אנהא קד תוגיד עדה לגאת תגרי כל לגה מנהא עלי צירבין א אלנון מן אצלה תאבתה פיה או מכ'תצרה מנה והו עלי וג'הין א' משהורה אלנון פיה ואלאכ'ר יכון באלעכס מן ד'לך ואלצ'רב אלאכ'ר אן לא יכון פיה נון אצלי פמן ד'לך לגה אלכואר כקו' ונבקה רוח מצרים אלנון מן אצלה מתל אלעין מן עתקה והו אלקל מן הדה אללגה ומשהורה בלא נון כקו' הבוק תבוק הארץ בוקק הארץ [...] בוקה ומבוקה [...] וגיר דלך מן הדה אללגה" (כ"א א, דף 138ב, כ"י ב, דף 216ב).

98. ובמקור: "ואעלם אן אלימימאת אלתי פי אואכר אלכלם עלי ה' צרוב א' אן תכון אצליה נחו מימאת עירום וערום ומכלים ומעלים ושמם וזמם ואמתאל דלך" (כ"י ב, דף 208א).

99. "ואעלם אנה יקל וגוד אסם פיה מימין מבניה אד משהור [אל] אסם אלדי פיה מימין ליסת אחדתהמא (!) [וצ"ל ואחדתהמא או אחדתהמא] ראכבה כון אלאולי מנה מא מבניה ואלתאניה אצליה נחו ממכר ממשח ומא יגרי מגראהמא. ואלדי וגדתה שאדא כלאף דלך אסמא ואחדא במימין מבניתין והו נהרסו ממגרות" (כ"י א, דף 129א).

13.2.1.4 הגבול של עיקרון חילופי האותיות בשורשים דומים. שני שורשים השווים בכל אותיותיהם חוץ מאחת – לפי מה נקבע אם האות השונה עושה אותם שורשים נפרדים או שורש אחד בחילוף אותיות?

והרביעי ביי"ת הבאה במקום פ"א, כמו "שוכך" (שמואל ב י, טז) ו"שופך" (דברי הימים א יט, טז) שהם שני שמות לאיש אחד וכגון "להם יבזור" (דניאל יא, כד) במקום "יפזור" כי המובהק בלשון זה בפ"א כמו פזר שהוזכר קודם בשני מקומות "ושה פזורה" (ירמיהו נ, יז), "יש מפזר" (משלי יא, כד), "אשר פזרו" (יואל ד, ב) וכו'; ואילו "וכל צבאם יבול" (ישעיהו לד, ד) מובנו כמו "בועלהו לא יבול" (תהלים א, ג) וכיו"ב; ואין לומר שביי"ת בו הוא במקום פ"א והוא בעצם "יפול" אלא סביר שהם שני לשונות במוכן אחד, "הנפילה". ואין להמיר פ"א בביי"ת אלא במקומות מועטים, כשלשון אחד בא בפ"א ובמיעוט המקרים בביי"ת, אז מייחסים את המיעוט אל הרוב, כפי שציינתי בביי"ת של בוז"ר ואחרים. אבל אם שימושו נרחב כמו "יבול" שנמצא במקומות רבים בביי"ת אין לומר עליו שהוא במקום "יפול", כי אם אפשר לשים ביי"ת זאת תמורת פ"א אפשר להרחיק לכת ולהמיר אותיות רבות זו בזו, כגון שנמיר למ"ד שב"אין מנהל לה" (ישעיהו נא, יח) בגימ"ל כדי שיהיה "מנהג" ושיין שב"כי יפגשך" (בראשית לב, יח) בעי"ן כדי שיהיה "יפגעך" כמו "יפגעו בו מלאכי אלהים" (בראשית לב, ב) וזולתו, שהרי המובן בשניהם שוה, וכיו"ב, ובכך נפקיע אותיות רבות ממהותן ונשים אותן תמורות לזולתן, והרי הנטייה מן הפשט אל ה"מג'אז" כשאין הכרח פסולה.

וכך ב"תקבץ" ו"תקפוצ" אין לומר שביי"ת היא תמורת פ"א ולא שפ"א תמורת ביי"ת כי שני הלשונות מצויים באופן נרחב ומובנם אחד. ואף אם שימוש האחד נרחב יותר מן השני, אין זה משנה את מה שאמרתי. ואם כך, הטוב ביותר הוא לא להניח שביי"ת "יבול" ממירה את פ"א "יפול" אלא שניהם לשונות שונים. ולא מן הנמנע שאף כי מובנם אחד, "יבול" וחבריו מלשון זה מתייחדים בשני עניינים:

א. שהוא נאמר על אירוע מיוחד ש"נפל" אינו הולם אותו, כשם ש"נבל" לא יהלום רבים [מההקשרים] ש"נפל" נקוט בהם, כגון נשילת העלים מן העצים ומה שדומה לנשילת העלים, כמו שנאמר "ועלהו לא יבול" (תהלים א, ג), "ונבל כעלה כלנו" (ישעיהו סד, ה), "לא יבול עליהו" (יחזקאל מז, יב), "כנבל עלה מגפן וכנבלת מתאנה" (ישעיהו לד, ד), "והעלה נבל" (ירמיהו ח, יג), "נבלת עלה" (ישעיהו א, ל) ודומיהם, שהרי לא יאה לומר בכגון אלה "יפול עליהו", "ועלהו לא יפול", כשם שלא יאה לומר ברוב השאר "יבול" כגון "ויבול על פניו", "ויבולו על פניהם" וכו' אלא "ויפל על פניו" (יהושע ז, ו), "ויפלו על פניהם" (ויקרא ט, כד) וכו'.

ב. שאומרים אותו על עצם שנפל ואין מצפים שיחזור למצב שלפני נפילתו, כגון "נבל תבל" (שמות יח, יח), "וכל צבאם יבול" (ישעיהו לד, ד), "ונבל כעלה" (ישעיהו סד, ה), "אבלה נבלה" (ישעיהו כד, ד), "ובאחרתו יהיה נבל" (ירמיהו יז, יא), וגם אפשרו לאמרו על אדם נקלה שאין בו מידות טובות, כפי שאמרו "לא יקרא עוד לנבל נדיב" (ישעיהו לב, ה), "הנביאים הנבלים" (יחזקאל יגג) וכו' ;

ומעין זה בערבית, אומרים על מי שהוא כך "סאקט" (נופל), ודבר זה דומה לעניין שמכנים את הסוסים "אדהם" (שחור) ו"אשקר" (אדמדם) ו"אשהב" (אפור) ואין מכנים בכינויים אלו בעלי חיים אחרים או דוממים, גם אם הם דומים בצבע או בצורה, שהרי אין אומרים "תור (שור) אדהם" ולא "חמאם (יונה) אשהב" ולא "תוב (בגד) אשקר", אלא אומרים עליהם "אסוד" (שחור) ו"אביין" (לבן) ו"אחמר" (אדום) ולא נוקטים שמות צבעים אלה כלפי הסוסים, ודבר זה מוחלט בערבית, ומה שאמרתי על העברית קרוב ואינו מן הנמנע ואלהים יודע.

עניין זה אין הוא המטרה במקום זה אלא עלה על דעתי אגב עניין בי"ת הנוהגת כמו פ"א, ואם יאריך ה' ימי ויהיה לי פנאי ומרץ אסביר את הלשונות השונים בעברית שמוכנס שוה והמשמע מתאים וקרוב, ואציין מה שאולי מיוחד כל לשון ושאינן להעלותו מן הלשון האחר, לפי מה שיוזמן לי ה' בעזרו, ואשוב כעת אל מה שאני עוסק בו.¹⁰⁰

100. ובמקור הערבי: "ואלד" מא יקום מקאם פא נטיר שובך ושופך אלדי המא אסמאן לרגל ואחד ונטיר להם יכזור הו מקאם יפזור אד משהור הדה אללגה בפא חסב מא תקדם מן פור פי אלמוציעין ושה פזורה יש מפזר אשר פזור וגיר דלך פאמא וכל צבאם יבול מענאה ועלהו לא יבול ומא יגרי הדא אלמג'רי פלא יקאל אן אלבא פיה מקאם פא ליכון יפול בל אלאקרב אנהמא לגתאן ירגיע מענאהמא ופאידתהמא אלי שי ואחד והו אלוקוע ואלסקוט ואנמא יגעל אלבא מקאם פא פי בעץ' אלמוציע' (!) אדא כאן תלך אללגה בפא ופי אלאקל תגד בבא פירד אלאקל אלי אלאכתר חסב מא דכרתה פי בא בור וגירה פאמא אדא כאן מתסעא מתל יבול אלדי וג'ד פי מואציע' עדה בבא פלא יקאל פיה אנה מקאם יפול מתי סאג געל הדה אלבא מקאם פא סאג אן יגעל כחירא מן אחרוף בעציה נאיבא ען בעץ' פיגעל אללאם אלדי פי אין מנהל לה מקאם גמאל ליכון מנהג ויגעל אלשין אלתי פי כי יפגשך מקאם עין ליכון יפגעך מתל ויפגעו בו מלאכי אלהים וגירה אד אלמעני פיהמא ואחר אלי גיר דלך ממא יג'רי הדא אלמג'רי ופי דלך אכראג' חרוף כתר עמא הו עליה וגעלה נאיבא מנאב סואה ואלעדול ען אלחקיקה אלי אלמגאז מן גיר צרורה תדעו אלי גיר [במקום שתי התכות האחרונות צריך להיות: אליה ו.] דלך גיר גאיז וכדלך אל[כ]לאם פי תקביץ ותקפוזן פי אנה לא יגעל אלבא מקאם פא ולא אלפא מקאם בא לאן וגודהמא מתסע ופאידתהמא תרגיע אלי שי ואחד ואן כאן א' אשר אתסאעא מן אלאכר פאן דלך לא יותר פי מא דכרתה ואדא כאן דלך כדלך פאלאולי אן לא יגעל אלבא פי יבול גאריה מג'רי אלפא פי יפול בל יכונא לגתין ולא ימתע מע כון מענאהמא ראגעא אלי שי ואחד אן יכון יבול ומא יג'רי מג'רה מן הדה אללגה יכתץ באמריין א' אנה יטלק פי סקוט אמר

13.2.2 מילה עברית עשויה לבוא בדרך הנטייה הארמית וצורות דומות בעברית ובארמית עשויות לשמש שימוש שונה:

"ולא מן הנמנע שי'אובידה' שורשה מן הארמית כאמרו 'אל תהובד' (דנ' ב כד), 'די לא יהובדון' (דנ' ב ח) והיא נוטה על פי העברית כמו 'אזל מכלינו' (ש"א ט ז) שהוא עבר במשקל 'שמע' וציווי 'אזל' במשקל 'שמע' ובאה בהיקש לנטיית העברית אף שרשה ארמי, והיא בעבר כאמרו 'אזל וכן אָמר לה' (דנ' ב כד) ובאופן כזה, מה שהוא ציווי בעברית נהיה בארמית פועל בעבר, וכך 'אובידה עיר' (יר' מ ח), ואלהים יודע".¹⁰¹ הבעיה שאבו אלפרג' דן בה כאן היא הסיכון המורפולוגי שבייחוס הצורה "אובידה" לשורש אב"ד, שכן ב"אובידה" "נעלמה" פ"א השורש אל"ף. עדיף אפוא בעיניו לקרב את הצורה לשורש הארמי ב"ד בדגם "הובד" הדומה בצורתו לדגם הנטייה העברי "הולך, הושב".

13.2.3 כיצד לקבוע אם שתי צורות קרובות הן צורות משנה של צורה אחת או צורות נפרדות?

דרך משל, אם צורה אחת באל"ף ואחת בלעדיה, במה נדע אם בצורה השנייה הושמטה אל"ף שורשית או שמדובר בשורש אחר בלא אל"ף?

מכוער לא יחסן אן יגרי עליה הדא אללגה באלפא ולא יחסן אן תטלק באלבא פי כתיר ממא סואה ודלך נחו סקוט אלורק מן אלשג'ר ומא ישבה בסקוט אלורק כקו' ועלה לא יכול ונבל כעלה כלנו לא יכול עליהו ונבל עלה מגפן וכנבלת מתאנה והעלה נבל נבלת (על"ה) ומא יגרי הדא אלמגרי פמא יחסן אן יקאל פי מתל דלך יפול עליהו ועלהו לא יפול ולא יחסן אן יקאל פי אלאכתר ממא סואה יכול נחו ויכול על פניו ויבלו על פניהם וגיר דלך בל יקאל ויפל על פניו ויפלו על פניהם ומא יגרי הדא אלמגרי ואלב' אן יסתעמל פי אלשי אלדי יסקט ולא ירגי לה אלעורה אלי חאלתה קבל סקוטה נחו נבל תבל וכל צבאם יכול ונבל כעלה אבלה נבלה ואחר(י)תו יהיה נבל וקד תגוו כדלך אלי מן כאן כסיסא לא מרוה לה כקו' לא יקרא עוד לנבל נדיב הנביאים הנבלים ונחו דלך וכדלך פי לגה אלערב יקאל פי מן הדה צורתה סאקט ויגרי דלך פי באבה מגרי מא יסמא מן אלכיל באדהם ואשקר ואשהב ולא יסמא גירה מן אלחיואן ולא מן אלג'מאד כמתל הדא אלסס מע אשתראכהמא פי אללון ואלצורה פלא יקאל תור אדהם ולא חמאם אשהב ולא תוב אשקר בל יקאל פי דלך אסוד ואביץ ואחר ולא יקאל פי מתלה פי אלכיל ודלך פי לגה אלערב מקטוע עליה ומא דכרתה פי לגה אלעבראני קריב גיר ממתנע ואללה אלמם והדא אלכלאם פליס הו אלמקצד פי הדא אלמוציע בל עארץ' למא דכרת פי אקסאם אלבא מא יגרי מגרי פא ולעל אן פסח אללה פי אלגאל וחצל פראג ונשאט עלקת מא יתלף מן אללגאת פי אלעבראני ואלתפסיר ואחד ואלמעני מתפק ומתקארב ואדכר מא עסאה יתכן מן דלך באמר לא יסתפאד מן אללגה אלכרי חסב מא יסנח בעונה תעאלי ואעוד אלאן אלי מא אנא בסבילה" (כ"י ב, דף 116ב-118ב).

101. ובמקור: "ולא ימתנע אן יכון אובידה אצלהא מן לגה אלכסדאני כקו' אל תהובד די לא יהובדון וקד תצרפת תצריף אלעבראני נטיר אזל מכלינו אלדי הו עבר בוון שמע ואמרה (א)אזל בוון שמע פג'אאת עלי קיאס תצריף (קיאס) אלעבראני ואן כאן אצלהא כסדאני והי פיה עבר כקו' אזל וכן אמר לה פחצל מא הו פי אלעבראני אמרא פי אלכסדאני פעלא מאצ'א פכדלך חאל אובידה עיר ואללה אלמם" (כ"י ב, דף 109א).

"כשאני רואה שאל"ף היא שרשית בלשון מן הלשונות ואינני מוצא שהיא נשמטת מנטיות אותו לשון או מומרת באות אחרת אלא היא קיימת בשאר נטיותיה, כגון אל"ף של שורש לשון "אהבה" המתקיימת בכולן, וכנגדה אני רואה ה"ב, הרי מילה זו היא מלשון אחר, כגון "הבהב" "הבהבי" (הושע ח, יג), "הבו" (הושע ד, יח) וכיוצא בהן בלשונות הנוהגים כך, חוץ מלשונות מעטים שראיתי באחת מהן אל"ף שרשית רווחת בכולם חוץ ממקום אחד שבו היא נשמטה והיא לשון "נשיאה", שלא מצאתי אף צורה מנטיותיו חסר אל"ף, בין שהנו"ן מתקיימת בין שאינה מתקיימת, חוץ ממקום אחד והוא: "אשרי נשוי פשע" (תהלים לב, א) שבא בתבנית הנטייה שציווייה במשקל "רצה", "כסה" שהבינוני הפעול מהם "כסוי", "רצוי" כפי שנאמר "יהיה רצוי אחיו" (דברים לג, כד), "כסוי חטאה" (תהלים לב, א); ושמה היר"ד היא במקום אל"ף במילה זו, כמו יו"ד שבסוף "חפץ דכאו החלי" (ישעיהו נג, י)¹⁰²

13.2.4 כיצד מזהים אות נוספת

13.2.4.1 סימן הזיהוי של ה"א סופית נוספת

אחרי דוגמאות רבות אבו אלפרג' מסכם: "וסימן הה"א הסופית הנוספת הזאת הוא אורך הטעם בראש המילה"¹⁰³. ומכאן הסיק: "וכבר אמרו שהה"א אין האלה בסופי מילות הציווי לרבות נקבה נוספת כמו 'שמענה נשים' [...] ולמדנה בנותיכם' (ירמיהו ט, יט), 'צעקנה בנות רבה' (ירמיהו מט, ג) ודומיהן, ראוי שיהיו כמו 'שמען קולי' (בראשית ד, כג), 'קראן לו' (שמות ב, כ), 'קראן לי מרא' (רות א, כ) שבהן הה"א הסופית נוספת"¹⁰⁴.

102. "ואעלם אן אלאלף אדא כאן אצליא פי לגה מן אללגאת פאני לם אר פי תלך אללגה יוגד שי מן תצאריפהא אלאלף מנה מחדוף לא עלי טריק אלאכתצאר או יגי חרף עוצ'ה נאיבא מנאבה בל יתבת פי סאיר מראדהא נחו אלאלף אלתי מן אצל לשון אהבה אלתאבת פי גמיעהא ומתי ראית אלהא ואלבא מן דונה פאן תלך אללפטה מן לגה אכרי נחו הבהב הבהבי הבו ומא יגרי הדא אלמגרי אלי גיר דלך מן אללגאת אלגאריה הדא אלמגרי אלא אליסיר מן אללגאת פאני ראית ואחדה מנה אלאלף אלגיהרי שאיע פי גמיעהא אלא מוציע ואתד פאנה מחדוף ודלך לשון נשיאה אלדי מא וגדת מנה שיא מן תצאריפהא עאר מן אלף כאנת אלנון תאבתה פיהא אם גיר תאבתה אלא מוציע ואחדא והו אשרי נשוי פשע פאנה גא עלי מתאל מא יכון אמרה בוון רצה כסה יגי אסם אלמפעול מנהמא כסוי רצוי קקי' יהיה רצוי אחיו כסוי חטאה ולעלה ינוב מנאב אלף פי הדא אללפטה מתל אליוד אלתי פי אכר חפץ דכאו החלי (כ"ב ב, דף 109ב-110א).
103. ובמקור: "ואמארה הדא אלהא אלואידה פי אואכר אלכלם עלי אלאכתר אמתדאד אללחן פי אול אלכלמה" (כ"א א, דף 81א).
104. ובמקור: "ויקד קיל אן אלהאאת אלתי פי אואכר לפט' אלאמר לגמע מונת זאידה נטי"ר כי שמענה נשים ולמדנה בנותיכם. צעקנה בנות רבה. ומא יגרי מגראה. מן חקה אן יכון מתל שמען קולי. קראן לו. קראן לי מרא. אלתי אלהאאת מן אואכר הדא אלאלפאט' זאידה" (כ"א א, דף 81א).

13.2.4.2 למ"ד תחילית נוספת

למן היום הוסדה (שמות ט, יח), למן היום לכת המלך (שמואל ב יט, כה) [...] אין ספק שלמ"דין אלה נוספות. על עודפותן יוכיחו גם התוכן וגם הלשון. שהן עודפות מצד התוכן הרי זה ברור. והעיקר בכגון זה – שימוש הלמ"ד, כדבר הכתוב "מן היום אשר צוה ה' והלאה" (במדבר טו, כג); ואשר ללשון, הרי אין מצרפים למיליות הפותחות את [ביטוי] התכלית אות שימוש נוספת, כי "מן" היא מילית, ומילית אינה מצטרפת למילית אלא לשם, כי הוא סימנו [של השם] כמו שאמרנו לעיל בראשית חלק א של ספר זה.¹⁰⁵

13.3 עקרונות בתחביר

מילת היחס המוצרכת מן הפועל אובדת כשהמילה המצריכה היא במעמד נסמך: למשל רכ"ב מצריך בדי"כ "על", אך "רכבי אתנת צחורות" (שופטים ה, י), "פרשים רכבי סוסים" (יחזקאל כג, ו) כיוון שהם נסמכים אין הם מצריכים מילת יחס.¹⁰⁶

אפשר לחבר רק יסודות לשון שווי ערך מצד חלקי הדיבר: אין מחברים שם פרטי אלא עם כיוצא בו, כגון 'אברהם (ו)יצחק ויעקב' (שמות ג, טז; מס': יצחק) והשם הנגזר הנוטה¹⁰⁷ עם כיוצא בו, כמו 'אוכלים ושותים ושמחים' (מלכים א ד, כ).¹⁰⁸

14. סיכום

חלק ג מן "אלכתאב אלמשתמל" הוא חלק גדול, רב-ממדים ועמוס פרטים מפרטים שונים. לכאורה אין סוגיה מתחום ההגה או הצורות שאינה תלויה באות זו או זו ועל כן מקומה בחלק זה. גם סוגיות תחביר לא מעטות, כגון ההתאם במין, במספר וביידוע וצורניהם (האותיות המביעות אותם) וממילא גם היעדר ההתאם, האותיות המוצרכות מפעלים שונים, אות השעבוד שיי"ן ותמורתה "כיי", וכך שיי"ן הזיקה ותמורתה "אשר", קצת מתיאורי המקום, התלויים בה"א המגמה או בחלופתה למ"ד

105. ובמקור: "למן היום הוסדה למן היום לכת המלך [...] פאן הדה אללאמאת לא מתאלה זאידיה ידל עלי זיארחה אלמעני ואללגה. אמא אלמעני פארתפאעה מנהא ט'אהר. ואלאצל פי אמתאל דלך חרפה כק' מן היום אשר צוה ה' והלאה [...] ואמא אללגה פלאנהם לא ידלון עלי חרופ אבתרא אלגאיה חרף אכר ולאן מן הו חרף וחרף לא ידכל עלי אלחרף כל עלי אלסאם לאנה עלאמתה חסב מא תקדם פי אול אלגו אלול מן הדא אלכתאב" (כ"י א, דף 110א).

106. במקור: "פלכונהמא מצ'אפיין ג'א תעדיהמא בגיר חרף" (כ"י ב, דף 124א).

107. כלומר הבינוני פועל.

108. "ואנמא תעטף אלסאם אללקב עלי מתלה נטייר אברהם ויצחק ויעקב ואלסאם אלמשתק אלמתצרף עלי נטיירה מתל אוכלים ושותים ושמחים" (כ"י ב, דף 169א, כ"י א, דף 88א).

וכיוצא באלה, מעצם טבען אפשר לתלותן ב"דקדוק האותיות". נשאר אפוא רק מרחב קטן מאוד של שאלות שאינן מתאימות לפרק זה. אכן מזדמנים בחלק ג פרטים וכללים מתחומים שונים של הלשון ושלכאורה אין כל קשר ביניהם זולת היותם שותפים באות מאותיות האל"ף-בי"ת העברית. יתר על כן, מבנה הפרק אנטי עניינים רבים להישנות שוב ושוב, מאחר שהיה צריך לפרטם בכל אות בפני עצמה. יתר על כן, "דקדוק האותיות" מעובה באקסקורסים למכביר קצרים וארוכים, והמעייין בו עלול לאבד את קצה חוט השני של הדיון בעניין המרכזי.

מאמר זה ביקש אפוא לשמש מעין מבוא לקריאה בחלק ג (שהוא בהכנה לפרסום) וכמין מפה להתמצאות במבוך הפרטים, ההסתעפויות והסטיות האסוציאטיביות והאחרות הזרועות כשדה מוקשים בחלק זה. ראינו שמלבד הדיון בשימושי האותיות עצמן, נידונים בפרק זה בפזור גם עניינים רבים אחרים: עקרונות כלליים בשימוש הלשון (כגון המג'אז והחקיקה: מתי אפשר לפרש על דרך ה"מג'אז"?), עקרונות מחכמת הלשון (מתחום ההגה, מתחום תורת הצורות ומתחום התחביר) ועניינים אקסקורסיביים רבים. המאמר אף עמד על אופיו הדידקטי של חלק זה, שהוא נכון ל"משתמל" בכלל, על אופיו הפילולוגי-פרשני, על הפרספקטיבה הערבית, על ההיזקקות לחריגים ואף על שיטת עריכת החומר בחלק זה, על בחני הדיון בו ועל דרך ההרצאה וסגנונה.

נספח

הערה 92 למאמר:

ובמקור הערבי: "ואעלם אנה מהמא ימכן אן יגעל ללחרף פאידה מא פהו אולי מן אן יגעל ואידא לא חט' לה ואלתפכים מענאה מעני אלחעטיים וחקייתה הי אפעאל מכ'צוצה תקע עלי וגה מא פ'כון פאעלהא בהא מעט'מא לגירה מן אלאחיא לא גירהם והרה אלחקייתה תסתחיל פי אלכלאם אן יכון מעט'מא בויאדה חרף וגיר מעט'ם בנקצה.

וליס לקאיל יקול אן אלחעטיים ואלתפכים ל'יס הו ראגעא אלי אלכלאם כל אלי אלשכץ אלמתעלק אלכלאם בה יעני אלמקול בסבבה מתל אמרה לאל סלעי. אשמחה ואעלצה כך אומרה שמך עליון. למא כאן דלך מתעלקא באללה תע' ויכון גיר תעטיים בחרף הא אלתפכי[ם] אדא תעלקת במן לא יסתחק נטי'ר ואמר לכם אין [בכה י': איה]. הקיר. [אם אש]מח בפ'ך משנאי ומא יגרי הדא אלמגרי. [----] אנה קד יוגד כלאמא מתעלקא במן יסתחק אל[תעטיים] בגירי הדא אלתפכים פי [א]כר[ה]... [מחאל...אולי---] [א]אל [א]... ש אנכי אשמ[ח בה'] ומא יגרי הדא אלמגרי. ומתאל אלב' ואשברה מתלעות עול. נרדה [א]חרי פלשתים לילה ומא יגרי הדא אלמגרי. עלי אנה קד יוגד מן דלך מא פי אכרה הא והו מתעלק במא לא יצח פיה אלחעטיים נחו ונשכירה שבר והשבת ונפתחה בר ומא יגרי הדא אלמגרי. וקאל פי מתלה איצ'א בגיר הא ומפל בר נשכיר.

וליס לקאיל יקול איצ'א אן הדה אלהא תקתצ'י תכראר אלפעל ותואידה וליס בולך אדא לם תכן תאבתה לאן אלחאל פי אלמריץ פי אלמ[ע]ני על'י סוא. ואנמא יקאל מתל דלך פי מוצ'ע מכצוצה נחו גנב וגנב וסבל וסבל שבר משבר. דבר מדבר. ומא יגרי הדא אלמגרי. פיקאל אן גנב הו אלדי יסרק דפעה וגנב הו משתהר בולך אלדפעאת אלעדה. וכדלך סבל וסבל ובקיה מא יגרי הדא אלמגרי. מע אן דלך ימכן אן יתערץ' באטלאקה אלאסמ[ין] פי מוצ'ע ואחד עלי שכץ ואחד כק' כי ימצא איש גנב [נ]פש מאחיו מבני יש[ראל] והתעמר בו ומכרו ומת הגנב ההוא [פל]א ימתנע אן יכון דלך שאדא לא יעול עליה. ואן יכון [ג]נב הו אלמשתהר באלסרק. אלא תרי אנה פי מוצ'ע עדה סוא הדא לא ידכר גנב כל גנב. נחו אם ימצא הגנב [א]ם לא ימצא הגנב. אם גנבים באו לך [...] [ובלילה] יהי כגנב. אם כגנבים נמצא וחברי [גנבים] [אם גנבים בלילה] [---] גנב. ומא יגרי הדא אלמגרי.

יצ'ח דלך אלפעל אלמתצרף מן גונב קד ואפק אלמעני אלמדכור כק' פי יעקב ויגנב יעקב [כ"י א: "לבן"; התבה נמחקה ותוקנה בשולים כנראה ל"יעקב"] את לב לבן הא[רמי] למא כאן לם יתכר מנה הדא אלפעל כל וקע אבתדא מע לבן ובעכסה אלפעל אלמתצרף גיר הדא אלתצרף מן הדה אללגה כק[ולה] פי אבשלום ויגנב אבשלום את לב אנשי יש[ראל] למא תכרר מנה הדא אלמעני אלדפעאת אלכתירה מע אלאשכאץ אלכתירין אלדי יגי מן דלך אסם אלפאעל. קריבא מן גנב. והו מגנב משדרא מתלה.

אלא תרי אן קאל פי נביאי שקר, מגנבי דברי ענד מא כתר דלך מנהם ואשתהרו בה [...] מתל אלמקול פיהם ומכתבים עמל כתבו. למא כתר מנהם הדא אלפעל אד

לם יקול פיהם וכותבים עמל כתבו ויגרי דלך פי באבה מגרי כאבו וכבאז חאמל וחמאל פי לגה אלערב פי אנה לא יטלק כבאז וחמאל עלי מן יפעל דלך יסירא בל מן ישתהר בה. ויציר לה צנאעה יחתרף בהא.

וליס לקאיל יקול איצי'א אן אלהא אדא כאנת פי אכר אלכלאם כאן פציחא ואדא לם תכן כאן רכיכא לוגוד אלצ'רבין פי כלאם אלמתכלם אלואחד מנה תע' ומנא.

ואדא בטל אלאחתג'אג' כמא הדא סבילה פי הדה אלהא פאלאולי אן יקאל אן אהל אללגה אסתעמ[לו] פי תכאטבהם אלוגהין תארה בתבות אלהא ותארה בחדפהא ח[ס]ב מא יסתחסן אלמתכלם מנהם איראד כלאמה עליה ואלאצל חדפהא. ואנמא תתבת תגווא ואסתחסאנא פאן אראד מריד אן יסמי הדה אלהא הא תפכים פלא [--]אח פי[---]ולע[---] אנהא ק[--]י פי וסט בעץ' אלאסמא בעד מא לם תכן פיה תפכימא ללמסמא [ותעט']מא [ל]שאנה ודלך נחו אלהא אלמזידה פי אברם פצאר בה [אב]רהם. וליס אלמקתצ'י לדלך מגי אלהא פי אלאסם פקט אד קד תגי פי כלהם וכלהנה. ולא יכון סבילהא כדלך בל אלמותר פי מא דכרתה אשתקאקה תע' לה ע' אלס' הדא אלאסם מן אב המון גויים. פכאן בדלך מעט'מא לחאלה (כ"י א, דף 82-84א).

